

Rozdział 4

Badanie wielokryzysu (2020–2023): ramy metodologiczne

*Adam Mrozowicki, Jacek Burski,
Jan Czarzasty, Mateusz Karolak*

4.1. O pandemii COVID-19 i wielokryzysie na chłodno: wprowadzenie

Projekt COV-WORK, którego efektem jest niniejsza książka, był bezpośrednio inspirowany „socjologią gorącą” i dotyczył w swoim pierwotnym zamyśle wpływu pandemii COVID-19 na różne aspekty świata pracy w Polsce. Pisząc o „socjologii gorącej”, odwołujemy się do terminu wprowadzonego przez Ireneusza Krzemińskiego (1997), który odnosił go do badań tworzonych w okresie pierwszej „Solidarności”. Socjologia gorąca, jak podsumowała Małgorzata Molęda-Zdziech (1999, s. 195), tworzona była na żywo i stawiała sobie za cel „pomoc uczestnikom wydarzeń w zrozumieniu złożoności rzeczywistości społecznej”.

W naszym przedsięwzięciu badawczym pierwotnie chcieliśmy uchwycić konsekwencje głębokiego kryzysu zdrowia publicznego na różnych poziomach rzeczywistości społecznej w odniesieniu do sfery pracy i gospodarki w trakcie jego trwania, badając doświadczenia jednostek przeżywających ten kryzys. Dopiero z biegiem czasu okazało się, że nasz pierwotny zamysł badawczy wymaga poszerzenia i uzupełnienia, co znalazło swoje odzwierciedlenie w zastosowaniu koncepcji wielokryzysu i kryzysu chronicznego (por. rozdział 1). Założenie, że kryzys pandemiczny jest elementem chronicznego wielokryzysu, narzucało długookresową perspektywę i spojrzenie na chłodno, w tym przede wszystkim

przeprowadzenie rekonstrukcji kluczowych kryzysów poprzedzających pandemię COVID-19 i nakładających się na nią z wykorzystaniem literatury przedmiotu i danych zastanych (por. rozdziały 2 i 3).

Przyjęcie perspektywy wielokryzysu w odniesieniu do procesu zbierania i analizy oryginalnych danych empirycznych, któremu poświęcony jest niniejszy rozdział, doprowadziło do serii wyborów metodologicznych. Po pierwsze, skorzystaliśmy z wpisanego w projekt COV-WORK rozłożenia w czasie procesu zbierania danych na lata 2021–2024. O ile wywiady jakościowe (biograficzne i eksperckie) realizowane w 2021 r. skupiały się głównie na doświadczeniach pandemii, o tyle w przypadku wywiadów przeprowadzanych w latach 2022–2024 dodaliśmy pytania o inne kryzysy, w tym przede wszystkim o konsekwencje pełnoskalowej wojny w Ukrainie oraz (od 2023 r.) inflacji. Po drugie, w analizie dyskursu medialnego dokonaliśmy przesunięcia akcentu z analizy konstruowania dyskursu dotyczącego pandemii COVID-19 na analizę skupioną na kategorii kryzysu w ogóle. Po trzecie, analiza wielokryzysu była możliwa dzięki założonej w projekcie perspektywie panelowej, która objęła dwukrotnie zrealizowane badania kwestionariuszowe CATI (jesienią 2021 r. i na wiosnę 2023 r.) oraz część wywiadów eksperckich (zrealizowanych bądź to z tymi samymi osobami w 2021 i 2023 r., bądź to w ramach tych samych organizacji).

Ze względu na przyjętą w projekcie perspektywę wielokryzysu centralne pytanie badawcze uległo adaptacji i objęło nie tylko efekty pandemii COVID-19 (dla świadomości społeczno-ekonomicznej, warunków, organizacji i jakości miejsc pracy, dyskursu o pracy oraz indywidualnych i zbiorowych strategii życiowych), ale także wpływ innych kryzysów egzogennych, istotnych dla pracowników badanych przez nas branż (edukacji, ochrony zdrowia, pomocy społecznej, logistyki), oraz efekty nakładania się tych kryzysów na chroniczny kryzys usług publicznych. Uzyskanie odpowiedzi na tak postawione pytanie wymagało wykorzystania szerokiej gamy metod i technik badawczych oraz przeprowadzenia wieloletnich badań. Większość „narzędziownika” opisana została już we wcześniejszej książce przedstawiającej wstępne wyniki badań COV-WORK (Gardawski i in., 2022), zatem w rozdziale tym pojawiają się pewne powtórzenia i skróty.

W kolejnych podrozdziałach opisujemy: ogólnopolskie badanie kwestionariuszowe CATI (*computer-assisted telephone interview*, wspomagany komputerowo wywiad telefoniczny, dalej CATI), wywiady fokusowe i biograficzne z osobami pracującymi w branżach kluczowych, wywiady eksperckie z partnerami dialogu społecznego oraz kadrą kierowniczą wybranych organizacji (szkół, szpitali, DPS, firm logistycznych), a także analizę dyskursu medialnego.

4.2. Ogólnopolskie badanie kwestionariuszowe – panel CATI

Moduł ilościowy projektu miał na celu odpowiedź na pytanie o znaczenie wielokryzysu dla wybranych aspektów świadomości społecznej Polaków i Polek, w tym wizji gospodarki dobrze zarządzanej, subiektywnej oceny ich dobrostanu, ocen antykryzysowych polityk publicznych, a także dokonywanych przez nich ocen sytuacji na rynku pracy, organizacyjnych warunków pracy i jakości miejsc pracy. Kluczowe przy planowaniu modułu było podjęcie próby empirycznego zarejestrowania konsekwencji pandemii COVID-19 w sytuacji odnotowanych w 2020 r. i przewidywanych w latach kolejnych głębokich przemian świata pracy nie tylko w Polsce, ale także na świecie (Adams-Prassl i in., 2020; Eurofound, 2020; van Barneveld i in., 2020). Legło to u podstaw projektu badań podłużnych, panelowych, opartych na założeniu powrotu do respondentów i dokonania pomiaru po dwóch latach od pierwotnie przeprowadzonego. Jednak ze względu na to, że w trakcie badań nastąpiła rekonceptualizacja i położyliśmy większy nacisk na problematykę wielokryzysu, podczas konstrukcji kwestionariusza do realizacji II fali badań CATI oraz analizy zebranych danych uwzględniliśmy również kontekst innych kryzysów w Polsce.

Oryginalne dane ilościowe, z których w niniejszej książce korzystamy, pochodzą z badań ankietowych, realizowanych w technice wspomaganych komputerowo wywiadów telefonicznych (CATI). Badania te mają charakter badania panelowego, co oznacza, że z pomocą tego samego narzędzia (kwestionariusza) i w tej samej technice przebadano więcej niż raz tych samych respondentów (Sikkel i Hoogendoorn, 2012). Do zalet badań CATI zalicza się możliwość systematycznego pomiaru poddanych operacjonalizacji zmiennych, przeprowadzenia złożonych analiz statystycznych na reprezentatywnej próbie badawczej, a przez to dokonania ostrożnych uogólnień na całą badaną populację (Babbie, 2006). Badania w technice CATI umożliwiają sprawną realizację dużych przedsięwzięć badawczych. Ich zaletą jest także wynikająca z większego poczucia anonimowości, w porównaniu do wywiadu osobistego, mniejsza skłonność respondentów do udzielania odpowiedzi społecznie akceptowanych (Sztabiński, 1999). Co ważne, w warunkach pandemii wykorzystanie wywiadów telefonicznych pozwoliło zarazem na bezpieczne dla badaczek i respondentów zrealizowanie wywiadów z zachowaniem standardów bezpieczeństwa epidemiologicznego.

Badania panelowe są ważnym i cennym nurtem badań społecznych, zwłaszcza sondażowych (Sztabiński i in., 2005). Argumentów, które przemawiają za ich prowadzeniem, jest wiele. Podsumujmy najważniejsze z nich. Po pierwsze, jest to możliwość uchwycenia procesów kierunkowych, czyli trendów w rozkładzie

opinii (lub ich braku), a zatem dynamiki obrazu rzeczywistości społecznej w świadomości samych respondentów. Po drugie, badanie panelowe daje możliwość zmierzenia określonego zjawiska lub zjawisk w czasie (w naszym przypadku np. zmian statusu respondenta na rynku pracy, czyli odpowiedzi na pytanie, czy w okresie pomiędzy jedną a drugą falą badań stracił pracę, zmienił ją, czy też z pracownika najemnego stał się przedsiębiorcą lub odwrotnie itd.). Po trzecie, dzięki panelowi mamy możliwość uchwycenia zjawisk lub zdarzeń rzadkich, np. zmian statusu materialnego respondenta wskutek zmiany sytuacji rodzinnej, rzutującej na kondycję ekonomiczną gospodarstwa domowego (np. śmierć małżonka/partnera lub rozstanie). Po czwarte wreszcie, badania panelowe mogą przynosić wartościowe korzyści metodologiczne, zwłaszcza dotyczące precyzji i rzetelności narzędzia badawczego (Sikkel i Hoogendoorn, 2012).

Przy tak znaczących walorach badań panelowych pewne zdziwienie może budzić fakt, że są one w Polsce realizowane stosunkowo rzadko poza badaniami internetowymi (realizowanymi w technice CAWI), gdzie dla odmiany stają się one regułą. Godnym uwagi wyjątkiem są badania POLPAN (Polskie Badania Panelowe), które prowadzone są od lat osiemdziesiątych XX w. na podstawie danych empirycznych – ich głównym tematem są zmiany struktury społecznej w Polsce (Tomescu-Dubrow i in., 2021). W ostatnich latach badania panelowe pojawiają się także w obszarze badań jakościowych (Pustułka i in., 2023; Trąbka i in., 2024). Wyjaśnienie, dlaczego badania panelowe są rzadko przeprowadzane, jest prozaiczne i odnosi się do aspektów ekonomicznych: są one relatywnie drogie. Oznacza to, że w badaniach, które nie mają charakteru rynkowego i dysponują ograniczonymi budżetami, często nie można sobie pozwolić na wykorzystanie tej strategii gromadzenia danych.

Badanie pod operacyjnym tytułem „Praca i życie w sytuacji kryzysu post-pandemicznego” zrealizowała firma PBS na reprezentatywnej próbie losowo-kwotowej osób dorosłych zamieszkujących w chwili badania na terenie Polski. Operatem gwarantującym dotarcie do wszystkich osób w wieku 18 i więcej lat mających dostęp do telefonu komórkowego lub stacjonarnego była baza danych składająca się ze wszystkich funkcjonujących w Polsce (obsługiwanych przez operatorów telekomunikacyjnych zarejestrowanych w kraju) numerów telefonicznych (mobilnych i stacjonarnych), wygenerowanych z wykorzystaniem tablic numeracji Urzędu Komunikacji Elektronicznej. Operat ów użyty został do wylosowania 50% próby. Aby zapewnić optymalny dobór badanych, posłużono się pytaniami rekrutacyjnymi w narzędziu badawczym oraz warstwowaniem próby ze względu na województwo, wielkość miejscowości (I warstwa), jak również na płeć i wiek (II warstwa). W drugim kroku, po skontrolowaniu kluczowych zmiennych (płeć, wiek, wielkość miejscowości oraz region), zostali

dobrani kwotowo respondenci z panelu poznaj.to (50% próby). Panel ów to stała baza panelistów PBS, licząca 160 tys. osób. Uzyskane wyniki badania zostały następnie doważone tak, aby odzwierciedlały strukturę populacji dorosłych Polaków z uwagi na najważniejsze cechy społeczno-demograficzne.

W I fali badania, zrealizowanej między 25 października a 17 listopada 2021 r., udział wzięło 1 400 respondentów. W II fali badania, zrealizowanej między 20 marca a 18 kwietnia 2023 r., uczestniczyło 602 respondentów, którzy brali udział w pierwszej fali. W ten sposób badania ankietowe spełniły warunek konieczny uznania ich za panelowe, tj. udział tych samych respondentów w obu falach badania. Dotarcie do respondentów w drugiej fali odbywało się w następującym, dwustopniowym trybie: w pierwszym etapie wykonano losowanie systematyczne co drugiego elementu (tj. wybrano respondentów stanowiących połowę próby z pierwszej fali) i nawiązano z nimi kontakt, w drugim etapie uzupełniono brakującą do zakładanego poziomu liczbę respondentów z pozostałej części pierwotnej próby. Zebrane dane empiryczne umieszczone zostały w Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego w otwartym dostępie¹.

Kwestionariusz badań obejmował następujące zagadnienia: ocena dobrostanu indywidualnego przed pandemią i w jej trakcie; ocena polityk publicznych wobec pandemii; wybrane wymiary sytuacji badanych na rynku pracy; wskaźnik wizji gospodarki dobrze urządzonej; wskaźnik organizacyjnych i społecznych warunków pracy; wybrane oceny jakości pracy; doświadczenia i oczekiwania wobec pracy zdalnej; zmienne społeczno-demograficzne (metryczka). Kwestionariusz użyty w I fali badania obejmował 46 pytań (w tym 19 pytań metryczkowych) i 141 zmiennych. Kwestionariusz użyty w II fali badania liczył 48 pytań (w tym 18 pytań metryczkowych) i znalazło się w nim łącznie 119 zmiennych².

Mimo że badania sondażowe miały charakter panelu, z dwóch powodów badanie z II fali nie było lustrzanym odbiciem badania z I fali. Po pierwsze, w II fali powrócono jedynie do niektórych respondentów z I fali. Nie zaszła więc replikacja próby w skali 1:1. Było to umotywowane głównie względami ekonomicznymi, czyli dążeniem do ograniczenia kosztów z zachowaniem rygorów metodologicznych pozwalających zapewnić rzetelność badania. Po drugie, między falami zdecydowaliśmy o pewnych modyfikacjach treści kwestionariusza.

¹ Baza wyników panelowego badania kwestionariuszowego z wykorzystaniem wspomaganych komputerowo wywiadów telefonicznych (CATI) na reprezentatywnej próbie mieszkańców Polski, I fala: <https://doi.org/10.34616/145574>, II fala: <https://doi.org/10.34616/150005>.

² Por. aneks metodologiczny, badanie kwestionariuszowe CATI. Liczba pytań w zawartym w aneksie narzędziu nie jest równa podanej w rozdziale ze względu na syntezę kwestionariusza z I i II fali.

Do podjęcia tego kroku skłoniła nas specyfika przedmiotu badania, jakim była sytuacja osób pracujących w warunkach pandemii i rozmaitych, niejednokrotnie wdrażanych *ad hoc*, rozwiązaniach instytucjonalnych i organizacyjnych, dotyczących rynku pracy w różnej skali: od poziomu mikro (np. przechodzenie między trybem pracy stacjonarnej i zdalnej w ramach danego zakładu pracy) do poziomu całej gospodarki (okresowe ograniczenie funkcjonowania różnych jej gałęzi np. poprzez restrykcje w działaniu gastronomii lub organizowaniu imprez masowych).

Siedemnaście miesięcy dzielących od siebie realizację obu fal pomiaru było okresem intensywnych zmian w reżimie sanitarnym i sytuacji ekonomicznej, a także pojawienia się kolejnych kryzysów, tym razem związanych z wojną w Ukrainie i wysoką inflacją. Co prawda pandemia COVID-19 została oficjalnie uznana przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) za wygasłą dopiero 4 maja 2023 r., a więc już po zakończeniu II fali badania, ale proces „powrotu do normalności”, oznaczającej w tym przypadku jedynie znoszenie ograniczeń nakładanych na rozmaite formy aktywności społecznej, toczył się już od kilku miesięcy. Tym samym niektóre pytania z pierwotnego kwestionariusza (np. związane ze środkami ochrony osobistej w miejscu pracy) w nowych okolicznościach straciły rację bytu. W ich miejsce z kolei pojawiły się inne, w tym pytanie o subiektywną ocenę tego, jakie ze współczesnych kryzysów dotyczą badanych osobiście, co odpowiadało wprowadzeniu tematyki wielokryzysu do projektu.

Innym problemem, z jakim musieliśmy się zmierzyć, przygotowując narzędzie do II fali badań, była obecność w kwestionariuszu pytań retrospektywnych, ale odnoszących się do różnych planów czasowych. Był to przypadek całego bloku pytań zatytułowanego „Doświadczenie pracy w czasie COVID-19”. Znajdujące się w nim pytania dotyczące zmian w sytuacji pracy respondenta zachowały swoje brzmienie, ale kontekst czasowy, którego miała dotyczyć odpowiedź respondenta, miał inne ramy w I i w II fali badania, sięgające odpowiednio: maja 2021 r. i maja 2022 r. Perspektywa respondenta w takich warunkach ulega zmianie nie tylko ze względu na dłuższy czas, jaki upływa od momentu początkowego jego reminiscencji (w obu przypadkach był to marzec 2020 r., kiedy nastąpił wybuch pandemii), ale także z powodu skumulowania się różnych doświadczeń zawodowych i życiowych w okresie pomiędzy falami. Do kwestii tych wrócimy przy okazji omawiania wyników badań w kolejnych rozdziałach części II książki.

Czynnik czasu i doświadczeń ma również znaczenie w przypadku pytań dotyczących opinii i preferencji. Nie jest to źródło ani realnych, ani potencjalnych problemów dla badaczy, lecz, jak to zasygnalizowano już wcześniej, uzysku empirycznego. Zmienność opinii dotyczących preferencji wykonywania

pracy w trybie zdalnym lub mieszanym odniesionych do pracy w „tradycyjnej formule”, tj. w miejscu pracy (zakładzie) lub innej lokalizacji fizycznej (poza domem) wyznaczonej przez pracodawcę, pokazuje przede wszystkim refleksję nad wpływem tego czy innego trybu wykonywania pracy na jednostkę oraz jej bliższe i dalsze otoczenie społeczne. Obrazuje także proces uczenia się przez jednostkę nowych aktywności społecznych, jej twórczej i krytycznej adaptacji do nich (nie tylko przez ich akceptację, ale także kontestację i dostosowanie) oraz zagnieżdżania się nowych zjawisk w przestrzeni społecznej. Co za tym idzie, można tu dostrzec interesujący analitycznie punkt zaczepienia dla kategorii normalizacji, wprowadzonej wcześniej w rozdziałach teoretycznych projektu.

Dane zgromadzone w obu falach CATI były analizowane przy zastosowaniu oprogramowania SPSS³. Zasadniczo porównawcze rozkłady danych dla obu fal podawane są w dwóch ujęciach: dla pełnych prób (tj. $N = 1\,400$ dla fali I i $N = 602$ dla fali II) oraz dla „panelu” – części wspólnej zbioru, czyli respondentów uczestniczących w badaniu dwukrotnie. Szczegółowo rzecz ujmując, poza prezentacją rozkładów częstości i wyników analiz krzyżowych posługiwaliśmy się m.in. takimi technikami statystycznymi, jak analiza czynnikowa i analiza skupień, o czym dokładniej piszemy w części II książki.

4.3. Badanie pracowników w branżach niezbędnych

Ważnym elementem przyjętego w badaniach ujęcia metodologicznego było skupienie się na oddolnej perspektywie pracowników i grup zawodowych wykonujących pracę niezbędną dla codziennego funkcjonowania i odtwarzania się społeczeństwa, które – szczególnie w początkowym okresie pandemii COVID-19, ale też w konsekwencji wojny w Ukrainie – doświadczyły zmiany organizacji pracy, pojawienia się nowych obowiązków, zaburzenia czasu pracy i pogorszenia się wielu innych wymiarów jakości miejsc pracy. Osoby z tych grup były narażone na silny stres i emocje związane z ryzykiem zdrowotnym i zmianami w sposobie wykonywania ich codziennych zadań. Do badań wybraliśmy następujące branże i grupy zawodowe: edukację podstawową (zawody nauczycielskie), szpitalnictwo (zawody lekarskie, pielęgniarские i pozamedyczne), domy pomocy społecznej (zawody opiekuńcze, medyczne i pozamedyczne) oraz logistykę. W obrębie tej ostatniej wybrano trzy grupy, w ramach których możliwe było opisanie sytuacji osób pracujących w różnych częściach łańcucha

³ Dane, które otrzymaliśmy od wykonawcy, były zanonimizowane, przy czym na etapie konstrukcji bazy danych zadbano o powiązanie ze sobą rekordów z obu fal.

dostaw: magazynowanie (pracownicy różnych szczebli w magazynach), transport drogowy (kierowcy TIR-ów) i usługi kurierskie (kurierki i kurierzy paczkowi i żywnościowi).

Podstawą selekcji branż było omawiane w rozdziale 1 kryterium niezbędności, które w przypadku Polski wymaga doprecyzowania ze względu na brak takiej kategorii zawartej *explicite* w regulacjach administracyjnych i dyskusji politycznej. Niezbędność ochrony zdrowia wiąże się z zapewnieniem biologicznego przetrwania i dobrostanu w warunkach kryzysów, pomocy społecznej – z zagwarantowaniem opieki (szczególnie członkom społeczeństwa wymagającym systemowego wsparcia z powodu wieku, stanu zdrowia czy stanu posiadania), edukacji podstawowej – z przygotowaniem dzieci i młodzieży do życia w społeczeństwie, zaś logistyki – z zapewnieniem obiegu towarów i usług ważnych dla funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki. Warto zauważyć, że w przypadku logistyki odwołanie do kategorii niezbędności rodzi najwięcej problemów, ponieważ nie wszystkie realizowane przez nią potrzeby konsumpcyjne można określić mianem „fundamentalnych” (McCallum, 2022). Uznajemy jednak, że właśnie z powodu uważania branży logistycznej za krytyczną infrastrukturę współczesnego kapitalizmu (Alimahomed-Wilson i Ness, 2018), narażoną na przerwanie łańcuchów dostaw w pandemii (Gereffi i in., 2021), warunki pracy w logistyce w wielokryzysie zasługują na bardziej szczegółowe zbadanie.

Do podstawowego kryterium niezbędności doszły uzasadnienia wskazujące na zróżnicowanie sytuacji pracowników w badanych przez nas branżach. Po pierwsze, miejsca pracy osób badanych różniły się stanem własnościowym: w edukacji i ochronie zdrowia były to placówki publiczne, w pomocy społecznej – publiczne i prywatne, zaś w wybranych przez nas segmentach logistyki – firmy prywatne (GUS, 2023f)⁴. Podział własnościowy umożliwił nam porównanie sytuacji pracowników usług publicznych, w różnym zakresie poddanych procesom liberalizacji, prywatyzacji i urynkowania w warunkach kryzysu oraz w różnym stopniu podatnych na oddziaływanie instytucji patchworkowego kapitalizmu (Gardawski i Rapacki, 2021). Po drugie, choć wskazane branże doświadczały podobnych problemów jakości miejsc pracy przed pandemią COVID-19, to ich zasięg był zróżnicowany: największe odsetki zatrudnionych na umowach czasowych odnotowano w transporcie i magazynowaniu (Gardawski i in., 2022), zaś ochrona zdrowia, pomoc społeczna oraz

⁴ W 2022 r. w edukacji w sektorze prywatnym zatrudnionych było 16% pracujących, w ochronie zdrowia i pomocy społecznej – 42%, zaś w transporcie i magazynowaniu – 77% (GUS, 2023f).

edukacja wskazywane są jako branże, gdzie występuje chroniczny niedobór pracowników, co prowadzi do wzrostu obciążenia pracą (Eurofound, 2023)⁵.

Po trzecie, pracownicy badanych branż stanęli przed odmiennymi wyzwaniami związanymi z reorganizacją pracy w sytuacji kluczowego kryzysu egzogenego po 2020 r., pandemii COVID-19, a także (szczególnie w przypadku edukacji podstawowej) kryzysu związanego z wojną w Ukrainie. W przypadku edukacji było to bezprecedensowe, masowe przejście na nauczanie zdalne, a potem konieczność reorganizacji pracy w związku z przybyciem dzieci uchodźczych. W szpitalnictwie mieliśmy do czynienia zarówno w Polsce, jak i w innych krajach ze znaczną intensyfikacją pracy w związku ze skokowym (choć rozciągniętym w czasie, tj. „falującym”) wzrostem hospitalizacji i bardzo wysokim ryzykiem zarażenia się (Chemali i in., 2022); w domach pomocy społecznej ryzyko to wynikało wprost ze specyfiki pracy w placówkach, w których stale przebywa wiele osób, a możliwość izolacji społecznej jest bardzo ograniczona (Vermeerbergen i in., 2021). Różne segmenty logistyki doświadczały konsekwencji pandemii COVID-19 w zróżnicowany sposób, jednak ich wspólnym mianownikiem były obawy przed zakażeniem zarówno pracujących, jak i klientów. Uzasadniały one wprowadzanie nowych środków technologicznego nadzoru nad pracownikami i zaburzenie normalnego rytmu pracy (Mrozowski i Pilch, 2021).

W celu uchwycenia sposobów radzenia sobie z pandemią i subiektywnych znaczeń przypisywanych kryzysowi w organizacji zdecydowaliśmy się skorzystać z trzech jakościowych technik zbierania danych empirycznych. Po pierwsze, realizowaliśmy biograficzne wywiady narracyjne (Schütze, 1983) z pracownikami, które pozwoliły m.in. na analizę sposobów radzenia sobie w sytuacji kryzysu pandemicznego. Po drugie, przeprowadzone zostały zogniskowane wywiady grupowe (wywiady fokusowe) (Lisek-Michalska i Daniłowicz, 2007), które umożliwiły lepszy wgląd w zróżnicowane zawodowo oceny wybranych wymiarów jakości miejsc pracy w okresie pandemii i wielokryzysu. Po trzecie, w celu analizy kontekstu instytucjonalnego (w tym zbiorowych stosunków pracy i funkcjonowania instytucji dialogu społecznego) oraz perspektywy menedżerskiej w branżach korzystaliśmy z wywiadów eksperckich z partnerami dialogu społecznego i kadrą kierowniczą w badanych branżach (Döringer, 2021).

⁵ Bardziej szczegółowy opis tych zróżnicowań czytelnik znajdzie w części III naszej książki.

4.3.1. Zogniskowane wywiady grupowe (FGI)

Podstawowym celem wykorzystania metody zogniskowanych wywiadów grupowych (FGI) było poznanie opinii i doświadczeń związanych z jakością miejsc pracy osób pracujących w wybranych przez nas branżach. Jednak wywiady te dostarczyły również bogatych informacji na temat sposobów radzenia sobie z wyzwaniami wielokryzysu w miejscach pracy, zarówno chronicznymi, jak i tymi spowodowanymi przez wstrząsy po 2020 r. Skoncentrowaliśmy się na doświadczeniach w czasie kluczowego kryzysu egzogenego, jakim była pandemia COVID-19, jednak już w trakcie realizacji wywiadów fokusowych wiosną 2022 r. dodaliśmy także pytania dotyczące konsekwencji wojny w Ukrainie dla danej grupy zawodowej. Interesowały nas opinie na temat wybranych wymiarów jakości miejsc pracy (bezpieczeństwo zatrudnienia, możliwości rozwoju kariery, wynagrodzenia, czas pracy, dobrostan psychiczny, autonomia, relacje w miejscu pracy, por. Muñoz de Bustillo i in., 2009), a także na temat technologicznych aspektów pracy, niezbędności zawodu w warunkach kryzysów i przyszłości branży.

Wywiady grupowe były zaplanowane jako narzędzie wspierające dla biograficznego wywiadu narracyjnego, ale okazały się istotnym samodzielnym źródłem danych ze względu na wysoką jakość materiału, jaki ostatecznie udało nam się zebrać. Zgodnie z metodologią FGI zależało nam również na wytworzeniu sytuacji dynamicznego budowania szerszej opinii na interesujące nas tematy, przy czym zakładaliśmy, że „żywa interakcja zbiorowa może spowodować do wyrażenia bardziej spontanicznych, ekspresyjnych i emocjonalnych opinii, niż dzieje się to w wywiadach indywidualnych [...]” (Kvale, 2007, s. 126). Do specyficznych efektów badań fokusowych należą: „wzajemna stymulacja respondentów” (zapewniająca dyskusję, pobudzająca do przypominania sobie wydarzeń, oferująca wieloaspektowe spojrzenie na problemy) oraz „krystalizowanie i uzgadnianie opinii” (Gawlik, 2012, s. 133). FGI są narzędziem badawczym pozwalającym na wytworzenie wartości dodanej w badaniach złożonych, jeśli chodzi o techniki i metody, bowiem są narzędziem hybrydowym, które łączy w sobie elementy wywiadu i dyskusji (Lisek-Michalska i Daniłowicz, 2007). Było to dla nas istotne ze względu na możliwość analizowania potencjalnych podobieństw bądź rozbieżności w opiniach na temat doświadczeń pandemii COVID-19 (na szerszym tle wielokryzysu) pracowników w poszczególnych grupach zawodowych oraz porównanie opinii przedstawicieli różnych grup zawodowych, np. pielęgniarek i lekarzy.

Istotnym aspektem realizacji wywiadów był czas ich przeprowadzenia – pierwsza połowa 2022 r. Był to moment końcowej fazy pandemii i wchodzenia

w kolejne kryzysy: wojenny, spowodowany pełnoskalową agresją Rosji na Ukrainę, oraz gospodarczy. Rozmówcy mieli więc okazję do przywołania swoich doświadczeń sprzed dwóch lat i zestawienia ich ze swoją ówczesną sytuacją. Wywiady przeprowadzone zostały przez firmę PBS na zlecenie i pod nadzorem merytorycznym konsorcjum COV-WORK, w sposób zdalny (synchroniczny) za pomocą połączenia audio i wideo z uczestniczkami i uczestnikami na platformie MS Teams. Członkowie zespołu projektowego odpowiadali za przygotowanie scenariuszy dla każdej branży zawodowej. Byli oni również obecni w trakcie każdego wywiadu fokusowego, pozostając w kontakcie z osobami moderującymi za pośrednictwem komunikatora internetowego, co pozwoliło na uzupełnianie brakujących informacji. Za udział w wywiadach badani otrzymywali niewielkie wynagrodzenie.

Realizacja badań socjologicznych, w tym wywiadów fokusowych, w formule zdalnej zyskała na znaczeniu w okresie pandemii pomimo dostrzeganych mankamentów, np. trudności z obserwacją całej sytuacji w grupie fokusowej (Męćfal i in., 2023). We wcześniejszej refleksji metodologicznej wskazywano na korzyści wywiadów fokusowych online, m.in. niższe koszty i większą dostępność zróżnicowanych respondentów, a z drugiej strony na większe wyzwania stojące przed moderatorami: aktywizację uczestniczek i uczestników oraz stymulowanie dyskusji (D.W. Stewart i Shamdassani, 2017). W warunkach pandemii COVID-19 o wyborze grup fokusowych online zdecydowały przede wszystkim względy zdrowotne, tj. dążenie do ograniczenia ryzyka zakażenia przez osoby realizujące badania i uczestniczące w nich.

Przed realizacją wywiadów zostały przygotowane scenariusze dla każdej z branż, w których była prowadzona rekrutacja. Struktura scenariusza była zasadniczo podobna w każdej z nich i obejmowała następujące elementy: (1) wspomnienia z pierwszych miesięcy pandemii COVID-19 w miejscu pracy; (2) organizacja pracy w warunkach pandemicznych; (3) jakość miejsc pracy – omówienie kolejnych wymiarów od bezpieczeństwa zatrudnienia, przez m.in. zmiany w czasie pracy i wynagrodzeniu, aż po kwestię relacji z przełożonymi, współpracownikami i różnymi kategoriami odbiorców usług; (4) technologia w pracy przed wybuchem pandemii i po nim; (5) zbiorowe stosunki pracy – znaczenie lokalnych i ponadlokalnych organizacji związkowych oraz ocena protestów pracowniczych przez badanych; (6) przyszłość pracy – spodziewany wpływ pandemii na sposób wykonywania pracy przez badanych, przyszłość ich grupy zawodowej oraz branży, w której byli zatrudnieni (w tym kategoria niezbędności). Ponadto pytaliśmy o stosunek badanych do szczepień w ich grupie zawodowej oraz ocenę wybranych zasad gospodarki dobrze urządzonej.

Pytania zostały doprecyzowane po pilotażowym wywiadzie z nauczycielkami i nauczycielami w lutym 2022 r.⁶

W okresie od lutego do kwietnia 2022 r. zaplanowano i zrealizowano piętnaście wywiadów fokusowych⁷ z osobami zatrudnionymi w województwie mazowieckim, które reprezentowały grupy zawodowe z następujących branż: po cztery wywiady w edukacji, szpitalnictwie, po dwa wywiady w DPS oraz z pracownikami centrów logistycznych i kurierami. Wywiady były zróżnicowane pod kątem płci, wieku oraz miejscowości zamieszkania (por. tabela 4.1). Jeśli chodzi o ostatnie kryterium, ważną kwestią była rekrutacja podzielona na Warszawę i inne, mniejsze miejscowości, co okazało się szczególnie znaczącą zmienną w odniesieniu do różnic w przywoływanych doświadczeniach z okresu pandemicznego, do których wrócimy w części III książki. Szczególny nacisk w rekrutacji położyliśmy na pozyskanie do wywiadów członkiń i członków związków zawodowych, co nie było łatwe w przypadku niektórych segmentów (np. logistyki).

W procesie rekrutacji do wywiadów wykonawca został zobowiązany do przestrzegania specyficznych dla poszczególnych branż kryteriów doboru próby, które oddawać miały istotne dla badanych grup zawodowych wymiary ich wewnętrznego zróżnicowania. W przypadku edukacji zadanie polegało na celowym doborze mężczyzn (przynajmniej jedna osoba lub dwie w fokusie) ze względu na znaczną feminizację branży. Dwa fokusy zrealizowane zostały z osobami na wcześniejszym etapie kariery (nauczyciele stażyści i nauczyciele kontraktowi), dwa na późniejszym (nauczyciele mianowani i dyplomowani). Zróżnicowanie dotyczyło również etapów nauczania (klasy I–III i IV–VIII) oraz przedmiotów (np. fizyka, chemia vs. język polski, historia). W przypadku ochrony zdrowia uznaliśmy, że rekrutacja powinna być prowadzona zarówno w szpitalach zakaźnych, jak i zwykłych, które w czasie pandemii leczyły chorych na COVID-19. Istotnym kryterium doboru była płeć: przynajmniej połowa osób uczestniczących w badaniach musiała być lekarkami, a wśród pielęgniarek i pielęgniarzy przynajmniej jedna osoba musiała być mężczyzną. W przypadku pracownic domów pomocy społecznej zależało nam na zaproszeniu do badania

⁶ Przykładowa lista pytań została zawarta w narzędziu do wywiadów fokusowych w aneksie metodologicznym.

⁷ Początkowo planowano 13 wywiadów, jednak ze względu na problemy w pierwszym etapie rekrutacji w branży logistycznej przeprowadzono w niej dodatkowy wywiad z pracownikami centrów logistycznych. Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w ochronie zdrowia, gdzie w ramach korekty doboru próby przeprowadzony został dodatkowy wywiad z lekarzami stażystami i rezydentami, co zresztą okazało się bardzo przydatne dla analizy sytuacji w branży.

osób z różnych kategorii zawodowych, ale tylko takich, które miały bezpośredni kontakt z podopiecznymi przebywającymi w placówkach. Podobnie jak w przypadku szpitali, ze względu na feminizację branży wykonawca miał za zadanie zrekrutować do wywiadu przynajmniej dwóch mężczyzn. W branży logistycznej wywiady zostały zrealizowane w trzech grupach: z osobami zatrudnionymi w centrach logistycznych (pracownicy fizyczni i fizyczno-umysłowi), usługach kurierskich (przewóz paczek) i usługach dowozu jedzenia zamawianego za pomocą aplikacji (przykładowo Uber, Glovo czy Pyszne.pl). W tym przypadku, ze względu na większy udział mężczyzn zatrudnionych w branży, wykonawca dostał zadanie rekrutacji do każdego z fokusów minimum dwóch kobiet, a także zróżnicowania firm reprezentowanych przez respondentów i respondentki.

Zasadniczo rzecz biorąc, dobór próby zrealizowany w badaniu odpowiadał założeniom. Kobiety wyraźnie dominowały w edukacji, ochronie zdrowia i pomocy społecznej, które to branże są silnie sfeminizowane⁸ (GUS, 2023f). Grupy fokusowe liczyły zwykle od sześciu do dziewięciu osób, co jest zgodne z założeniami metody (Gawlik, 2012); w przypadku szeregowych pracowników fizycznych z magazynów grupa liczyła jedynie cztery osoby, co wynikało z wycofania się w ostatniej chwili części respondentów. Uczestnicy badań byli zróżnicowani ze względu na wiek, przy czym osoby najmłodsze były lepiej reprezentowane w logistyce (średnia wieku 36 lat), osoby w średnim wieku – w edukacji i ochronie zdrowia (w obu przypadkach średnia wieku 41 lat), a stosunkowo starsze – w domach pomocy społecznej (średnia wieku 50 lat). Tabela 4.1 podsumowuje podstawowe charakterystyki grup fokusowych⁹:

⁸ W ochronie zdrowia i pomocy społecznej wśród pracowników i pracowników najemnych w 2022 r. było 85% kobiet, w edukacji – 80% kobiet, zaś w transporcie i magazynowaniu – 25%.

⁹ W dalszej części książki używamy systematycznie kodów wywiadów fokusowych, w których skróty oznaczają: FGI – wywiad fokusowy, numer wywiadu, branża (OZ – ochrona zdrowia, PS – pomoc społeczna, E – edukacja, L – logistyka), miejsce realizacji (WAW – Warszawa, NAW – poza Warszawą), grupa zawodowa (LEK – lekarze/lekarki, PIEL – pielęgniarze/pielęgniarki, DPS – pracownice/pracownicy DPS, NMD – nauczyciele/nauczycielki mianowani i dyplomowani, NSK – nauczyciele/nauczycielki stażysci i kontraktowi, KP – kurierzy/kurierki paczkowi, KGIG – kurierzy/kurierki platformowi, PM – szeregowi pracownicy/pracownice fizyczni centrów logistycznych, PCL – szeregowi pracownicy/pracownice fizyczno-umysłowi centrów logistycznych).

Tabela 4.1. Zróżnicowanie próby badawczej w wywiadach fokusowych według branż i płci

Kod wywiadu	Branża	Lokalizacja	Grupy zawodowe	Podział ze względu na płeć
FGI_01_OZ_WAW_LEK	Ochrona zdrowia	Warszawa	Lekarze	7K/2M
FGI_02_OZ_NWAW_LEK	Ochrona zdrowia	Poza Warszawą	Lekarze	6K/0M
FGI_03_OZ_NWAW_LEKS	Ochrona zdrowia	Poza Warszawą	Lekarze stażyści	5K/4M
FGI_04_OZ_WAW_PIEL	Ochrona zdrowia	Warszawa	Pielęgniarki	7K/1M
FGI_05_OZ_NWAW_PIEL	Ochrona zdrowia	Poza Warszawą	Pielęgniarki	8K/0M
FGI_06_PS_WAW_DPS	Pomoc społeczna	Warszawa	Pracownicy socjalni, opiekunowie, pielęgniarki, fizjoterapeuci	6K/3M
FGI_07_PS_NWAW_DPS	Pomoc społeczna	Poza Warszawą	Pracownicy socjalni, opiekunowie, pielęgniarki, fizjoterapeuci	7K/2M
FGI_08_E_WAW_NMD	Edukacja	Warszawa	Nauczyciele mianowani i dyplomowani	7K/2M
FGI_09_E_NWAW_NMD	Edukacja	Poza Warszawą	Nauczyciele mianowani i dyplomowani	8K/1M
FGI_10_E_WAW_NSK	Edukacja	Warszawa	Nauczyciele stażyści i kontraktowi	7K/1M
FGI_11_E_NWAW_NSK	Edukacja	Poza Warszawą	Nauczyciele stażyści i kontraktowi	6K/2M
FGI_12_L_WAW_KP	Logistyka	Warszawa	Kurierzy paczkowi	3K/4M
FGI_13_L_WAW_KGIG	Logistyka	Warszawa	Kurierzy aplikacji	2K/5M
FGI_14_L_WAW_PM	Logistyka	Warszawa	Pracownicy magazynów	1K/3M
FGI_15_L_WAW_PCL	Logistyka	Warszawa	Pracownicy fizyczno-umysłowi centrów logistycznych	2K/5M

Źródło: badania własne, zespół COV-WORK.

Jakość zrealizowanych wywiadów i zebranych danych oceniamy jako zadowalającą, m.in. ze względu na intensywność interakcji, dynamikę emocjonalną i uzyskane informacje. Uczestniczki i uczestnicy brali aktywny udział w dyskusji pomimo zdarzających się kłopotów technicznych, wywiady trwały od 120 do 180 minut. Bardzo dobrze sprawdziła się grupa na komunikatorze internetowym służąca do stałego kontaktu między przedstawicielkami zespołu badawczego a moderatorkami. Przeprowadzenie wywiadów na platformie MS Teams było jednak wymagające od strony technicznej (pojawiały się czasami problemy z podłączeniem uczestników, nie zawsze udawało się utrzymać dobrą jakość połączenia przez cały czas trwania wywiadów) i merytorycznej (kluczową rolę odgrywały doświadczone w badaniach osoby moderujące dyskusję, przeszkolone przez kierowników zespołu COV-WORK, jednak momentami i tak konieczna była szybka konsultacja z zespołem na komunikatorze). Na koniec każdego wywiadu członkowie zespołu przeprowadzali również rozmowę, w której zapraszali do wzięcia udziału w części biograficznej badania, dzięki czemu kilkoro uczestników wywiadów fokusowych zgodziło się na wywiady biograficzne.

Wszystkie nagrania zostały przepisane i poddane anonimizacji przez wykonawcę, a następnie sprawdzone przez zespół projektowy COV-WORK. Tak przygotowane transkrypcje zostały zarchiwizowane w Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego¹⁰.

Analiza wywiadów fokusowych była przeprowadzona w dwóch krokach. W pierwszym kroku wywiady zostały zakodowane przez członków zespołu z wykorzystaniem programu do wspierania analizy danych jakościowych (Gibbs, 2007)¹¹. Drzewo kodowe zostało oparte o poszczególne elementy scenariusza wywiadu oraz uzupełnione o kody pozwalające na uchwycenie nowych zjawisk, m.in. odnoszące się do kwestii innowacji o charakterze organizacyjnym i społecznym. Kodowaniu towarzyszyło, inspirowane metodologią

¹⁰ Wywiady grupowe FGI w projekcie COV-WORK, <https://doi.org/10.34616/146583>. Procedura archiwizacji realizowana była w trzech krokach: po pierwsze, w przypadku danych jakościowych anonimizowaliśmy materiał w ramach zespołu lub, w przypadku fokusów, w ramach zlecenia dla wykonawcy (firmy PBS). Po drugie, weryfikowaliśmy efekt anonimizacji w celu wykluczenia błędów bądź pomyłek, które mogły zdarzyć się na pierwszym etapie. Po trzecie, opisywaliśmy materiał zgodnie z wytycznymi Repozytorium UWr, a przygotowane pakiety danych zostały wprowadzone do internetowej bazy danych.

¹¹ Początkowo zespół korzystał z programu Atlas.ti, a następnie bazy danych z wywiadów fokusowych, biograficznych i eksperckich zostały przeniesione do MAXQDA. Powodem były ograniczenia posiadanej licencji Atlas.ti oraz dostępność licencji MAXQDA w Uniwersytecie Wrocławskim.

teorii gruntowanej, pisanie not teoretycznych (Glaser, 1978), a także konstruowanie schematów analitycznych wiążących ze sobą kategorie socjologiczne (w tym przede wszystkim pojęcia uwrażliwiające, zaprezentowane w rozdziale 1, w postaci antynomicznych reakcji na kryzys) i kategorie pochodzące z języka samych osób badanych. W drugim kroku zakodowane wywiady stały się podstawą analiz tematycznych pod kątem głównych wymiarów jakości pracy w trakcie pandemii i przyszłości pracy w badanych branżach (Gardawski i in., 2022) oraz skonstruowania schematu IKON (innowacja, kontrola, opór, normalizacja) służącego do analizy zbiorowych odpowiedzi na kryzys (Mrozowicki, 2023).

4.3.2. Biograficzne wywiady narracyjne (BNI)

Jedno z pytań badawczych, na które odpowiedzi poszukiwaliśmy w projekcie COV-WORK, brzmiało: w jakim stopniu wielokryzys, w tym przede wszystkim pandemia COVID-19, znalazły odzwierciedlenie w doświadczeniach biograficznych i strategiach życiowych pracowników wybranych branż kluczowych? Głównym źródłem danych analizowanych w poszukiwaniu odpowiedzi na tak postawione pytanie były biograficzne wywiady narracyjne (BNI). Zostały one zebrane zgodnie z metodą pierwotnie opracowaną przez niemieckich socjologów skupionych wokół Fritza Schütze (Schütze, 2012a), a następnie rozwijaną m.in. przez polskich badaczy (Dopierała i Waniek, 2016; Kaźmierska i Waniek, 2020b; Waniek, 2016b, 2019a), w tym członków zespołu projektowego (Burski i in., 2022; Mrozowicki, 2011, 2020).

W przyjętym tu ujęciu przez biografię rozumiemy opowiadaną przez jednostkę historię życia, która łączy wpływy społeczno-kulturowe (m.in. za sprawą oddziaływania kulturowo ukształtowanych wzorów „normalnej” biografii, por. Kohli, 1988) i podmiotowe sprawstwo wyrażające się w refleksji nad dokonanymi wyborami w zastanym kontekście strukturalnym (Ferrarotti, 2002). Podmiotowy moment biografii zawarty jest w koncepcji „pracy biograficznej”, która wskazuje na praktyki nadawania sensu i porządkowania własnej historii życia (Kaźmierska, 2008, s. 29), co umożliwia podtrzymanie i odbudowę jednostkowej tożsamości w sytuacji zbiorowych i indywidualnych kryzysów (A.L. Strauss, 1993). Zakładamy, że biografie umożliwiają dostęp do „strategii życiowych”. W niniejszej książce pojęcie to odnosimy do metod osiągania pożądanego „sposobu życia (*modus vivendi*)”, które są rozwijane refleksyjnie przez jednostki z uwzględnieniem uwarunkowań strukturalnych i kulturowych, z którymi mierzyły się one w toku swoich historii życia i pracy (Mrozowicki,

2011)¹². Biografie dokumentują złożone relacje pomiędzy „zbiorowym czasem historycznym” (rozumianym jako „czas zmian społecznych”, uporządkowany za pomocą konkretnych dat i (wielkich) wydarzeń w skali makrospołecznej) i „czasem biograficznym”, który odnosi się do historii jednostek (Bertaux, 2012), umożliwiając analizę „makrokryzysów” w doświadczeniu indywidualnym.

Wybór biograficznego wywiadu narracyjnego jako jednej z metod zbierania danych oraz ich analizy wynikał z poszukiwania odpowiedzi na pytania o sposoby nadawania znaczeń, sposoby radzenia sobie z kryzysami i przemiany strategii życiowych pracowników, niezbędnych w sytuacji kryzysu pandemicznego i rozciągniętego w czasie wielokryzysu. Po pierwsze, zastanawiając się nad relacją między kryzysami makrospołecznymi a doświadczeniem indywidualnym, odwoływaliśmy się do tradycji istniejących badań biograficznych nad sposobami radzenia sobie z wydarzeniami przełomowymi w przebiegu życia, takimi jak zagłada (Kaźmierska, 2008), wojna (Dopierała i Waniek, 2016) czy transformacja systemowa (Kaźmierska i Waniek, 2020b; Miller i in., 2003). Po drugie, nawiązywaliśmy do badań biograficznych nad doświadczeniem pandemii COVID-19 (Moran i Dooly, 2024). W Polsce w większości istniejących badań nad wpływem pandemii stosowano metody pamiętnikarskie i skupiano się na przełomowym roku 2020 (Całek, 2023; Głowacka i in., 2022; Łukianow i Orchowska, 2023; Olcoń-Kubicka i in., 2023), co do pewnego stopnia utrudniało zrozumienie znaczenia wielokryzysu w dłuższej perspektywie czasowej. W skali międzynarodowej, poza wyjątkami (Muszyński, Pulignano, Domecka i in., 2022; Pulignano i Domecka, 2025; Vermeerbergen i in., 2021), badania biograficzne nad pandemią stosunkowo rzadko koncentrowały się natomiast na doświadczeniach w sferze pracy. Na tym tle zrealizowane w projekcie COV-WORK badania biograficzne nad doświadczeniem pracy w czterech branżach pozostają wyjątkowe.

Narzędzie badawcze zaprojektowane zostało zgodnie z metodą Fritza Schützego (Schütze, 1983, 2005) z niewielkimi modyfikacjami dotyczącymi ostatniej części wywiadu, opisanymi szczegółowo we wcześniejszych pracach (Mrozowski, 2011, 2020). Każdy z wywiadów poprzedzał kontakt i ogólne zapoznanie rozmówcy/rozmówcy z tematyką badań, przekazanie, omówienie i podpisanie stosownych zgód¹³, a także, w dniu wywiadu, przeprowadzenie krótkiej

¹² Refleksyjność w przyjętym tutaj rozumieniu to „regularna realizacja zdolności mentalnej, podzielanej przez wszystkich normalnych ludzi, do postrzegania siebie w relacji do ich społecznych kontekstów (i *vice versa*)” (Archer, 2007, s. 1). Pojęcie to jest bardzo bliskie kategorii pracy biograficznej.

¹³ Osoby uczestniczące w badaniach podpisywały zgody na przetwarzanie danych osobowych (RODO) oraz udzielenie wywiadu, jego transkrypcję i przekazanie do

rozmowy wprowadzającej. Kluczowe znaczenie dla analizy strategii życiowych miała część pierwsza wywiadu, którą rozpoczynała prośba: „Chciałbym/Chciałabym poprosić, by opowiedziała mi pan (opowiedziała mi pani) historię swojego życia od początku aż do teraz”. Nasza koncentracja na spontanicznie opowiadanym (tj. nieprzerywanej przez osoby realizujące wywiad) historii całego życia wynikała z potrzeby zrozumienia procesów kształtowania się zasobów biograficznych (Lalak, 2015) i strategii życiowych oraz miejsca zajmowanego przez kryzysy, takie jak pandemia COVID-19, w przestrzeni całego życia badanych. W drugiej części wywiadu zadawaliśmy pytania o charakterze narracyjnym, które miały wyjaśnić bądź poszerzyć kwestie poruszone w pierwszej części. W trzeciej części skupialiśmy się na tematach ważnych z perspektywy projektu, o ile nie zostały one omówione w poprzednich częściach, przy założeniu występowania badanych w dwóch rolach: „teoretyków swojego życia” oraz osób posiadających opinie o różnych aspektach życia społecznego (Rokuszevska-Pawełek, 1996).

Szczegółową listę tematów poruszanych w części trzeciej wywiadu zawiera aneks metodologiczny. W części tej pytaliśmy o: przebieg pandemii ze szczególnym uwzględnieniem jej wpływu na charakter pracy i wybrane wymiary jakości miejsc pracy; zaangażowanie społeczne (w tym w związkach zawodowych) i poglądy polityczne rozmówców; społeczne znaczenie wykonywanej pracy w okresie pandemii COVID-19 („niezbędność”); ocenę istniejących w społeczeństwie polskim konfliktów i nierówności; identyfikacje klasowe oraz wizje dobrego życia, dobrej pracy i tego, jak osoba badana wyobraża sobie swoją przyszłość. Co więcej, po wybuchu pełnoskalowej wojny w Ukrainie w lutym 2022 r. oraz w związku z narastającym kryzysem inflacyjnym dodaliśmy w trzeciej części wywiadu pytania o inne niż pandemia kryzysy. Warto podkreślić, że nie w każdym wywiadzie poruszane były wszystkie tematy z części trzeciej, ponieważ wiele z nich pojawiło się spontanicznie na wcześniejszych etapach rozmowy.

archiwizacji (to ostatnie było opcjonalne), co wynikało z regulacji w ramach Uniwersytetu Wrocławskiego i wymagań Komisji Etycznej na Wydziale Nauk Społecznych UW. Starliśmy się, aby zgoda RODO i zgoda na wywiad nie zepsuły relacji zaufania koniecznych do przeprowadzenia wywiadów. Dla zdecydowanej większości osób, z którymi rozmawialiśmy, nie okazały się one problematyczne. W latach 2020–2021 osoby badane otrzymywały pakiet promocyjny, obejmujący materiały promocyjne Uniwersytetu Wrocławskiego, powerbank oraz pendrive z logiem instytucji, w podziękowaniu za udział w badaniu. Dzięki zmianom o charakterze administracyjnym w latach 2023–2024 rozmówcy i rozmówczynie za udział w badaniu byli symbolicznie wynagradzani. Ponadto upoważnienie do przetwarzania danych osobowych otrzymały osoby odbywające praktyki i wolontariat w projekcie COV-WORK, a także uczestniczące w ćwiczeniach terenowych „Pandemia i praca” w 2021 r.

Wszystkie pytania w części trzeciej staraliśmy się zadawać w nawiązaniu do poprzednich części wywiadów i doświadczeń biograficznych osób badanych. Nie wszystkie tematy poruszane w części trzeciej wywiadu zostały ostatecznie poddane analizie w książce (np. temat nierówności społecznych i klas); będą one przedmiotem kolejnych publikacji, a służyły one zachowaniu ciągłości z wcześniejszymi przedsięwzięciami badawczymi zespołu, w tym z projektem NCN PREWORK¹⁴.

Wykorzystanie tak szerokiej gamy tematów w trzeciej części stanowiło pewne odstępstwo od pierwotnej wersji metody (Kaźmierska i Waniek, 2020a). Uznaliśmy jednak, że jest ono niezbędne dla zbudowania powiązań między różnymi metodami w projekcie i wykorzystania informacji z wywiadów narracyjnych do szerokich analiz przemian świata pracy (np. jakości miejsc pracy w branżach), w których biografie były środkiem i narzędziem, a nie tematem samym w sobie (Helling, 1990). Dodatkowo umożliwiło nam ono zestawienie w późniejszych analizach części narracyjnych (przede wszystkim pierwszej i drugiej części wywiadu) z odpowiedziami na pytania o poglądy na rozmaite kwestie społeczne i kulturowe (m.in. znaczenie organizacji społecznych i pracowniczych, skale nierówności społecznych czy poglądy polityczne). Pytanie wprost o pandemię COVID-19 i inne kryzysy makrospołeczne pozwoliło nam wreszcie na uzyskanie – często niezwykle narracyjnych – opowieści o nich od osób, które jedynie pobieżnie odniosły się do nich w początkowych fazach wywiadu, w tym w trakcie spontanicznej narracji o własnym życiu (por. rozdział 15). Inną modyfikacją, której dokonaliśmy już we wcześniejszych badaniach (Mrozowski, 2020), było wprowadzenie dodatkowego kwestionariusza na koniec wywiadu, w którym pytaliśmy o podstawowe dane społeczno-demograficzne. Kwestionariusz był wypełniany bądź to przez osoby badane online, bądź to przez zespół badawczy w trakcie wywiadu. Umożliwił on usystematyzowanie informacji o badanych, np. dotyczących ich wykształcenia, wykształcenia rodziców i partnerek/partnerów, wieku dzieci.

Wywiady biograficzne, inaczej niż w przypadku fokusowych, zbierał zespół COV-WORK w składzie: Jacek Burski, Aleksandra Drabina-Różewicz, Mateusz Karolak, Adam Mrozowski, Alicja Pałęcka i Szymon Pilch¹⁵. Od późnej wiosny 2021 do lutego 2024 r. przeprowadziliśmy łącznie 90 wywiadów

¹⁴ Projekt NCN PREWORK, por. przypis 1 w rozdziale 1.

¹⁵ Dodatkowo, jak wspomnieliśmy we wprowadzeniu do książki, trzy wywiady biograficzne zostały zebrane przez studentów i studentki uczestniczące w ćwiczeniach terenowych „Pandemia i praca” w 2021 r., a jeden – wspólny dla projektów NCN ENDURE i COV-WORK – przez wykonawczynię w projekcie ENDURE, Könül Jafarovą.

narracyjnych, z czego większość w 2022 i 2023 r. Podstawowym kryterium celowego doboru próby było wykonywanie pracy w interesującej nas branży w czasie pandemii COVID-19, zaś dodatkowym przynależność do jednej z interesujących nas grup zawodowych z branż kluczowych. Zgodnie z przedstawionymi wcześniej założeniami doboru próby odbyliśmy rozmowy z następującymi kategoriami pracowników: (1) nauczyciele i nauczycielki w szkołach podstawowych (29 wywiadów, w tym połowa z nauczycielami mianowanymi i dyplomowanymi); (2) osoby zatrudnione w szpitalach (19 wywiadów), w tym lekarze/lekarki (siedem osób), pielęgniarze/pielęgniarki (dziewięć osób), ratowniczk/ratownicy medyczni (dwie osoby) i salowa (jedna osoba); (3) osoby zatrudnione w DPS (12 wywiadów), w tym pielęgniarki (dwie osoby), opiekunowie/opiekunki (cztery osoby), pokojowa, kucharka, fizjoterapeuta, pracownicy socjalni (dwie osoby), kierowniczk DPS; (4) osoby zatrudnione w logistyce (30 wywiadów), w tym dziewięć kurierów/kurierek pracujących przez aplikacje i cztery osoby w usługach dowozu paczek, ośmiu kierowców w transporcie drogowym, dziewięć pracowników/pracownic magazynów i centrów logistycznych różnych szczebli (por. tabela 4.2).

Tabela 4.2. Zróżnicowanie próby badawczej w wywiadach biograficznych

	Edukacja (szkoły podstawowe)	Ochrona zdrowia (szpitale)	Pomoc społeczna (DPS)	Logistyka
Wywiadów łącznie*	29	19	12	30
Kobiety*	25	12	9	7
Mężczyźni*	4	7	3	23
Wykształcenie wyższe*	29	16	7	7
Przynależność związkowa*	4	6	4	8
Duże miasto (powyżej 100 tys.)*	15	11	6	21
Średnia wieku (w latach)	44	44	47	35

Źródło: badania własne, zespół COV-WORK.

Uwaga: * podano liczebności.

W procesie realizacji wywiadów dążyliśmy do utrzymania zróżnicowania próby ze względu na wiek, płeć, wielkość miejscowości zamieszkania, przynależność związkową, zakładając w oparciu o nasze wcześniejsze doświadczenia badawcze, że cechy te będą miały znaczenie dla strategii życiowych przyjmowanych przez naszych rozmówców (Mrozowicki i Czarzasty, 2020). Zróżnicowanie takie udało się, zasadniczo rzecz biorąc, uzyskać. Rozkład podstawowych cech

społeczno-demograficznych osób badanych zawiera 4.2. W kolekcji znalazło się również sześć wywiadów z mówiącymi płynnie po polsku obcokrajowcami z Ukrainy i Białorusi, w tym jeden z nauczycielką oraz pięć z pracownikami logistyki, co odpowiadało rosnącemu udziałowi pracowników migrujących w tej ostatniej branży. Niemal wszystkie wywiady przeprowadzono w województwie dolnośląskim i mazowieckim przy zachowaniu zróżnicowania ze względu na wielkość badanych miejscowości, tj. realizacji ich części poza dużymi (liczącymi ponad 100 tys. mieszkańców) miastami¹⁶. Pod względem wieku sytuacja wyglądała analogicznie jak w wywiadach fokusowych. Osoby zatrudnione w logistyce były najmłodsze i stosunkowo gorzej wykształcone. Z uwagi na niski stopień uzwiązkowienia we wszystkich branżach celowo poszukiwaliśmy związkowców i związkowców, co przyniosło dobre rezultaty w logistyce i domach pomocy społecznej, a stosunkowo gorsze paradoksalnie w lepiej uzwiązkowanej edukacji i ochronie zdrowia. Przy interpretacji wyników warto zwrócić uwagę na ograniczenia kolekcji danych o wskazanych przez nas parametrach.

Wywiady trwały od 90 do 400 minut. Zdecydowana większość rozmów odbyła się twarzą w twarz, na żywo, co pozwoliło na zachowanie bardziej intymnej i przyjaznej atmosfery, sprzyjającej dzieleniu się prywatną historią badanych przy zachowaniu stosownych środków bezpieczeństwa sanitarnego¹⁷. Wywiady realizowane były zwykle w mieszkaniach osób badanych lub w miejscach publicznych (np. kawiarni, parku), bardzo rzadko w miejscach pracy czy na uczelni. Do naszych rozmówców i rozmówczyń docieraliśmy na kilka sposobów. Kontaktowaliśmy się z konkretnymi miejscami pracy i związkami zawodowymi, przeprowadziliśmy ograniczone kampanie promocyjne w mediach społecznościowych, skierowane do określonych grup zawodowych, monitorowaliśmy protesty pracownicze i staraliśmy się nawiązać łączność z osobami je organizującymi, wykorzystaliśmy kontakty zebrane w trakcie przeprowadzania wywiadów grupowych, a także kontakty osobiste. Po dotarciu do konkretnej osoby staraliśmy się postępować zgodnie z techniką kuli śnieżnej i rozwijać próbę tak dalece, jak to było możliwe. Docelowa wielkość próby odpowiadała założeniom projektu COV-WORK, a przede wszystkim pozwoliła na formułowanie wniosków na poziomie poszczególnych branż i – w mniejszym stopniu – obserwacji

¹⁶ Zrealizowanie 11 wywiadów poza tym województwami wynikało, po pierwsze, z trudniejszego dostępu do części respondentów/respondentek (np. w przypadku kierowców TIR-ów), po drugie – z wyczerpania kontaktów posiadanych przez zespół we wspomnianych województwach pod koniec badań.

¹⁷ Łącznie zrealizowano osiem wywiadów online, z czego sześć w logistyce, co wiązało się z dostępnością osób badanych i – w pięciu przypadkach – realizacją badań poza województwami mazowieckim i dolnośląskim.

dotyczących warunków i jakości pracy niektórych grup zawodowych. W odniesieniu do całej kolekcji osiągnęliśmy poziom „teoretycznego nasycenia”, tj. powtarzalność wzorów powiązań pomiędzy kluczowymi kategoriami i konfiguracjami kategorii (Glaser i Strauss, 2009). Nasycenie dotyczyło schematu analitycznego IKON (por. część III oraz Mrozowski, 2023), a także typologii strategii życiowych (por. część IV) (Mrozowski i Burski, 2024a).

Po zrealizowaniu wywiadów wszystkie zostały przepisane i zanonimizowane: zmieniono imiona i nazwiska wszystkich osób pojawiających się w narracjach, nazwy własne, nazwy miejscowości, firm, organizacji etc.¹⁸ Zanonimizowane wywiady z osobami, które wyraziły zgodę na ich udostępnienie, zostały umieszczone w Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego¹⁹. Do każdego wywiadu sporządzono notę analityczną, która objęła informacje o kontekście wywiadu, faktograficzne podsumowanie historii życia i sposobu prezentacji biografii, wyniki analizy tematycznej skupionej na wybranych kategoriach oraz uwagi końcowe na temat wywiadu.

Analiza wywiadów została przeprowadzona na dwa sposoby. Pierwszy z nich obejmował kodowanie zebranego materiału. Przeprowadzono kodowanie otwarte (oparte na podziale danych na kategorie analityczne) i kodowanie selektywne (redukujące liczbę kategorii i łączące je ze sobą) przy użyciu procedur metodologii teorii ugruntowanej (Charmaz, 2006; Glaser, 1978), wspieranych przez oprogramowanie do analizy danych jakościowych (Atlas.ti). Kodowanie selektywne miało trzy cele. Po pierwsze, skupiało się ono na pojęciach uwrażliwiających (Blumer, 1954), poddanych dyskusji w rozdziale 1, ich empirycznym ugruntowaniu i powiązaniu ze sobą oraz z wynikami analizy wywiadów fokusowych, co łącznie pozwoliło na skonstruowanie schematu analitycznego IKON i opis sekwencji zbiorowych reakcji na kryzys w branżach (por. część III książki). Po drugie, było to kodowanie skoncentrowane na analizie sposobów opowiadania o doświadczeniach pandemii COVID-19 i jakości miejsc pracy oraz tematach poruszanych w ostatniej części wywiadu. Po trzecie, objęło ono rekonstrukcję głównych właściwości strategii życiowych narratorów i narratorek oraz powiązanie ich z innymi kategoriami analitycznymi, m.in. relacjami społecznymi czy orientacjami biograficznymi (proaktywne *versus* reaktywne), co ostatecznie doprowadziło do skonstruowania typologii strategii

¹⁸ Kody wywiadów biograficznych składają się z następujących elementów: BNI, numer wywiadu w branży, branża (OZ – ochrona zdrowia i pomoc społeczna, E – edukacja, L – logistyka), zanonimizowane imię.

¹⁹ Projekt COV-WORK: Baza biograficznych wywiadów narracyjnych z pracownikami branż niezbędnych (ochrony zdrowia, pomocy społecznej, edukacji, logistyki), <https://doi.org/10.34616/151344>.

życiowych i opisanie sposobów radzenia sobie z wielokryzysem na poziomie indywidualnym (por. część IV książki).

Drugim sposobem pracy z materiałem biograficznym była analiza wybranych wywiadów, oparta o kolejne kroki procedury interpretowania autobiograficznego wywiadu narracyjnego i wykorzystująca jej wybrane pojęcia analityczne. Z kolekcji zostały wyselekcjonowane 24 przypadki, które uznano za kluczowe z punktu widzenia odpowiedzi na interesujące nas pytania badawcze dotyczące strategii życiowych w obliczu wielokryzysu. Szczególnie ważne były dla nas zaprezentowane w wywiadach sposoby radzenia sobie z kryzysami biograficznymi i makrospołecznymi na przestrzeni życia, oparte na podstawowym dla socjologii Schützego rozróżnieniu „planowania” (kontroli nad własnym życiem i aktywnego jego kształtowania) i „znoszenia” (cierpienia, chaosu i przytłoczenia niekontrolowanymi zdarzeniami i procesami) (Schütze i Riemann, 1991; Waniek, 2016b). Wybór wywiadów był również oparty o zasadę maksymalnego i minimalnego kontrastu, charakterystyczną dla teoretycznego doboru próby (Glaser i Strauss, 2009). Ważne było dla nas porównywanie przypadków odmiennych od siebie, jak również tych, które moglibyśmy opisać jako podobne nie tylko ze względu na ich cechy społeczno-demograficzne (np. wiek, płeć, miejsce zamieszkania), ale także na podstawowe informacje o sposobach funkcjonowania i radzenia sobie w sferze pracy (np. aktywizm związkowy, samozatrudnienie) i poza nią (np. poleganie na szerokich więziach społecznych lub, przeciwnie, poleganie przede wszystkim na sobie samym).

Sama analiza przypadków charakteryzowała się określoną sekwencją podejmowanych kroków. Po pierwsze, wykonano formalną analizę tekstu i zrekonstruowano podstawowe schematy komunikacyjne (narracyjne, opisowe i argumentacyjne) (Schütze, 2012a; Kaźmierska i Waniek, 2020a)²⁰ oraz skupiono się na tych pierwszych jako kluczowych dla zrozumienia sekwencji wydarzeń składających się na historię życia. Drugim krokiem była analiza

²⁰ Schematy komunikacyjne najprościej możemy opisać jako sposoby opowiadania historii życia przez badanego. Zawsze są one obecne w wywiadach, choć w różnym stopniu, a w zależności od tego, jakimi cechami charakteryzuje się dana część wypowiedzi, możemy ją przypisać do trzech typów takich schematów: narracyjnego (skupienie się na faktycznym przebiegu działań, wskazanie czasu i miejsca wydarzeń, osób biorących w nich udział etc.), opisowego (m.in. charakterystyka kontekstu podejmowanych działań) bądź argumentacyjnego (m.in. wskazanie na motywację działania, wyjaśnienie jego przyczyn). Ustalenie porządku schematów komunikacyjnych pozwala nam na wypracowanie ogólnej ramy dla dalszych interpretacji. Z zasady oczekuje się dominacji narracyjnego schematu komunikacyjnego, uzupełnionego o argumentację i opis, a także chronologicznego opowiadania historii życia. Odstępstwa od tak przyjętej reguły są przedmiotem interpretacji.

strukturalna tekstu, której głównym elementem było podzielenie wywiadu na autonomiczne jednostki narracji oraz metaczości. Te pierwsze charakteryzują się „specyficzną strukturą wewnętrzną: wprowadzenie, podstawowe/kluczowe zdanie narracyjne, uszczegółowienie” (Kaźmierska i Waniek, 2020a, s. 81); drugie to powiązane ze sobą jednostki narracyjne odnoszące się do szerszych doświadczeń biograficznych, a przez to dające wgląd w dominujące struktury procesowe (tu m.in. szukaliśmy dobrze znanych badaczom biograficznym kategorii: konstrukcji w tle, preambuły, kody, kody rozbitej czy przesłonięcia).

Ostatecznie analiza prowadziła nas do wskazania dominujących zasad organizacji biografii (podstawowych form doświadczenia biograficznego i nastawienia wobec własnego życia), czyli właśnie struktur procesowych, które obejmują: instytucjonalne wzorce oczekiwań, biograficzne plany działania, trajektorie cierpienia oraz biograficzne metamorfozy (Schütze, 2012a). Pierwsza z wymienionych struktur – instytucjonalny wzorec oczekiwań²¹ – może zostać opisana jako zorientowanie jednostki na normatywne oczekiwania instytucjonalne, w oparciu o które badany organizuje swoje życie (Schütze 2012a; Kaźmierska i Waniek, 2020a). W pewnym sensie odwrotnością instytucjonalnego wzorca oczekiwań są biograficzne plany działania, które charakteryzują się intencjonalną zasadą działania w oparciu o wyrażanie własnego „ja”. W tym przypadku to jednostka kreuje i wciela w życie pomysły mające, przynajmniej początkowo, pozytywny wpływ na kierunek rozwoju biografii. Niemożność ich realizacji może prowadzić do kolejnej struktury procesowej, czyli trajektorii cierpienia (Schütze, 2012b). Jest to pozornie chaotyczne doświadczenie bezładu i cierpienia związane z brakiem kontroli nad własnym życiem. Badacze wskazują w tym przypadku na dynamiczną charakterystykę tej struktury procesowej – nie pojawia się ona znikąd, lecz jest zależna od pracy potencjałów trajektoryjnych, które mogą narastać w dłuższych okresach (Schütze i Riemann, 1991). Biograficzna metamorfoza to z kolei nieoczekiwana pozytywna zmiana w życiu narratorów, która prowadzi do twórczego rozwoju ich całościowego spojrzenia na własną biografię oraz do nowych możliwości działania.

Zgodnie z opisywaną procedurą ostatnim krokiem jest faza analitycznej abstrakcji, czyli wskazanie centralnych kategorii pozwalających na całościową interpretację przypadku. Na tym etapie, z racji naszych wcześniej określonych celów badawczych, interesowało nas przede wszystkim to, w jaki sposób indywidualnie i kolektywnie badani radzili sobie z wielokryzysem. W efekcie

²¹ Używamy kategorii instytucjonalnego wzorca oczekiwań zamiennie z pokrewnymi kategoriami instytucjonalnego wzorca przebiegu życia i instytucjonalnego wzorca działania.

kontrastowego porównywania przypadków kluczowych wyłoniła została typologia strategii życiowych (opisana w rozdziale 16), a jej właściwości scharakteryzowane zostały w toku opisywanego wcześniej kodowania selektywnego, prowadzonego w odniesieniu do całej próby badawczej.

4.4. Badanie dialogu społecznego i konfliktów społecznych

Kolejnym komponentem badań była analiza przemian stosunków pracy i mechanizmów dialogu społecznego w warunkach wielokryzysu. Chcieliśmy się dowiedzieć, jakie są skutki wielokryzysu dla przemian zbiorowych stosunków pracy, konfliktów w miejscach pracy i dialogu społecznego w Polsce na poziomie krajowym i w wybranych branżach kluczowych. W celu odpowiedzi na tak postawione pytanie posłużono się zarówno danymi zastanymi (w tym danymi GUS, Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej²² oraz sprawozdaniami Rady Dialogu Społecznego), jak i oryginalnymi danymi z częściowo ustrukturyzowanych wywiadów eksperckich. Są one określane jako „wywiady jakościowe oparte na scenariuszu tematycznym (*topical guide*)”, koncentrujące się na wiedzy eksperta, którą charakteryzuje się jako specyficzną wiedzę w obrębie danego obszaru działania” (Döringer, 2021, s. 265). Wywiady eksperckie posłużyły do uzyskania wiedzy na temat relacji między pracodawcami, związkami zawodowymi, kadrami zarządzającą i administracją państwową w badanych branżach oraz zakładach pracy (opisywanych w części III książki, gdzie zaprezentowano również studia przypadków wybranych zakładów oraz branż), a także w skali ogólnopolskich instytucji dialogu społecznego, takich jak Rada Dialogu Społecznego.

Celowy dobór próby miał na celu dotarcie do rozmówczyń i rozmówców posiadających wiedzę o specyfice funkcjonowania zbiorowych stosunków pracy oraz warunkach pracy w czterech badanych branżach. Zakładaliśmy, że większość wywiadów zrealizowana zostanie w 2021 i 2023 r., przy czym odstęp czasowy miał nam pozwolić na uchwycenie zmian w ocenie sytuacji ze strony ekspertów i ekspertek. Z tego samego powodu postanowiliśmy wrócić do części naszych rozmówców i rozmówczyń ponownie w 2023 r., a jeśli nie było to możliwe z powodu ich niedostępności, powtórzyć wywiady w tych samych organizacjach.

W badaniu wykorzystano scenariusze wywiadów, w których pytano o: ocenę sytuacji gospodarczej; przemiany zbiorowych stosunków pracy oraz

²² Ministerstwo to zmieniało swoją nazwę w ciągu ostatnich lat. Podajemy obowiązującą w chwili pisania książki.

dialogu społecznego; problemy pracowników i pracodawców w okresie pandemii COVID-19; ocenę polityk antykryzysowych państwa po 2020 r.; ocenę wpływu innych kryzysów na sytuację w kraju, w branży i zakładzie pracy. Pytaliśmy również o znaczenie kategorii niezbędności w praktyce badanych organizacji (na ile jest ona wykorzystywana) oraz o ocenę wybranych wymiarów przyszłości pracy. Wywiady poprzedzała kwerenda informacji dostępnych na stronach internetowych organizacji, co pozwoliło na dostosowanie pytań do zakresu ekspertyzy rozmówców i rozmówczyń. Sprawilo to, że w przeciwieństwie do innych narzędzi (wywiadów fokusowych i biograficznych) nie było modelowego scenariusza, a jedynie ogólna, modyfikowana każdorazowo lista tematów (por. aneks metodologiczny). W 2023 r. do listy tej dodano pytania o ocenę znaczenia inflacji i wojny w Ukrainie.

Łącznie zrealizowano 42 wywiady eksperckie, z czego cztery były wywiadami powtórzonymi z tymi samymi osobami, co w 2021 r. Ich listę zawiera aneks, a w tabeli 4.3 przedstawiono zróżnicowanie próby badawczej według branż i typów organizacji.

Tabela 4.3. Zróżnicowanie próby badawczej w wywiadach eksperckich według typów organizacji

	Związki zawodowe i samorząd zawodowy	Organizacje pracodawców i kadra kierownicza	Administracja publiczna	Ogółem
Ogólnopolski	6	6	2	14
Edukacja	3	3	0	6
Ochrona zdrowia	6 (3)	2	1 (1)	9 (4)
Pomoc społeczna	3	2	0	5
Logistyka	5	3	0	8
Ogółem	23	16	3	42

Źródło: badania własne, zespół COV-WORK.

Uwaga: Część rozmówców i rozmówczyń reprezentowała dwie branże równocześnie, ochronę zdrowia i pomoc społeczną, stąd w nawiasie w branży ochrony zdrowia podano liczbę wywiadów obejmujących również pomoc społeczną.

Wywiady zostały przeprowadzone w przeważającej mierze (poza ośmioma) online, co spowodowane było ograniczoną dostępnością rozmówców i rozmówczyń oraz warunkami epidemicznymi w 2021 r. Rozmowy trwały od 60 do 120 minut i odbywały się bez większych zakłóceń. Podobnie jak w przypadku wywiadów biograficznych, zachowane zostały standardy etyczne

i prawne badań, a każdą rozmowę poprzedzała pisemna zgoda na wywiad i zgoda RODO.

Realizacja badań w tym module napotkała na szereg trudności, w tym brak odzewu ze strony części organizacji i instytucji (np. kuratoriów oświaty w województwach dolnośląskim i mazowieckim) oraz odmowę zrealizowania wywiadu z przedstawicielami Ministerstwa Edukacji i Nauki, które odesłało nas do swojej strony internetowej. W przypadku logistyki trudno natomiast było wskazać przedstawiciela rządu, który zajmowałby się problematyką dialogu społecznego. Zdecydowanie łatwiejszy, co znalazło odzwierciedlenie w liczbie wywiadów, okazał się kontakt ze związkami zawodowymi w porównaniu z administracją państwową, kadrami zarządzającą i organizacjami pracodawców. Ekspertki i eksperci reprezentowali władze branżowych i ogólnokrajowych związków zawodowych i organizacji pracodawców oraz kadre kierownicze szkół, szpitali, DPS i firm w branży logistycznej. Zrealizowano też dwa wywiady w Ministerstwie Rodziny i Polityki Społecznej oraz jeden w Ministerstwie Zdrowia (dwa z osobami reprezentującymi kierownictwo resortu, jeden z dyrektorem jednego z departamentów). Mniejsza liczba wywiadów z kadrami zarządzającą częściowo była kompensowana przez pojawienie się w próbie badawczej w badaniach biograficznych osób zatrudnionych na stanowiskach kierowniczych (ordynatora szpitala, kierowniczki DPS, zastępczyni dyrektorki szkoły oraz kierownika magazynu logistycznego).

Zdecydowana większość wywiadów (37) została poddana transkrypcji, w przypadku czterech sporządzono obszerną notatkę, w jednym natomiast odpowiedź została udzielona pisemnie. Inaczej niż w sytuacji wywiadów foku-sowych i biograficznych, wywiadów tych nie umieściliśmy w Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego. Ich transkrypcje są pełne szczegółowych informacji dotyczących konkretnych organizacji, a wywiady udzielane były przez osoby publiczne, które co prawda wyraziły zgodę na wykorzystanie ich zanonimizowanych wypowiedzi w pracach naukowych, ale zanonimizowanie całości wywiadów okazało się niemożliwe ze względu na to, że utraciłyby one wówczas swoją wartość informacyjną dla badań. Z tego powodu w naszej książce i innych publikacjach wykorzystujemy jedynie ich fragmenty bez wskazania na konkretne ekspertki i ekspertów, a w cytowaniu posługiwaliśmy się zapisem kodowym²³.

²³ Zapis ten obejmował: EX_numer wywiadu_branża (E – edukacja, OZ – ochrona zdrowia, PS – pomoc społeczna, L – logistyka, PL – organizacja ogólnopolska), typ organizacji (ZZ – związek zawodowy, OP – organizacja pracodawców, ADM – administracja państwowa, KIER – kadra kierownicza w instytucji/organizacji, S – samorząd zawodowy). (P) oznacza wywiad powtórzony.

Transkrypcje wywiadów eksperckich zostały poddane analizie wspieranej przez programy komputerowe Atlas.ti i MAXQDA w zakresie kodowania tematycznego (Gibbs, 2007). Klucz kodowania obejmował kategorie opisujące tematy zawarte w scenariuszach wywiadów (np. sytuacja branży przed pandemią COVID-19, ocena wpływu pandemii na branżę, ocena dialogu społecznego), a dodatkowo – tam, gdzie okazało się to możliwe – wykorzystano pojęcia uwrażliwiające innowacji, kontroli, oporu i normalizacji, aby uzupełnić analizy zbiorowych strategii pracowników w branżach. Kodowaniu towarzyszyło sporządzanie not teoretycznych, które posłużyły do analizy bardziej szczegółowych problemów badawczych, np. chronicznego kryzysu dialogu społecznego (Czarzasty i Mrozowicki, 2023).

4.5. Badanie dyskursu o kryzysie w świecie pracy

Kolejnym elementem naszych badań była analiza dyskursu publicznego wokół kryzysu oraz pandemii. Wyszliśmy z założenia, że jest to istotny kontekst do zrozumienia reakcji w świecie pracy na (post)pandemiczne kryzysy i ich następstwa. Interesowały nas przede wszystkim medialne, a konkretniej – prasowe, reprezentacje i konstrukcje kryzysów, ich domniemane przyczyny oraz postulowane sposoby radzenia sobie z nimi, zwłaszcza w sferze gospodarki i rynku pracy. Dodatkowo celem analizy było poznanie dyskursu na temat pracy w badanych przez nas branżach, tj. logistyce, edukacji, ochronie zdrowia oraz pomocy społecznej. Chcieliśmy się dowiedzieć nie tylko tego, co i jak pisano o osobach pracujących we wspomnianych branżach, ale także na ile i w jakiej formie wykorzystywano dyskurs pracy niezbędnej.

Pojęcie dyskursu w naukach społecznych jest wieloznaczne, a w jego badaniach można sięgnąć do wielu orientacji metodologicznych (Wodak, 2011; Czyżewski, 2013). Zakładamy, że dyskurs, definiowany jako „działanie społeczne nadawania znaczenia za pomocą języka lub innych systemów symbolicznych w określonej sytuacji lub otoczeniu” (Lemke za Wodak 2011, 18), współkształtuje rzeczywistość społeczną. Poszczególne teksty są z kolei „konkretną i unikatową realizacją dyskursu”, który „zakłada istnienie wzorców i wspólnych cech w ramach wiedzy i struktur” (Wodak, 2011, s. 18). Chociaż równolegle istnieje – i konkuruje ze sobą – wiele dyskursów, w naszych badaniach skupiliśmy się na mniejszym obszarze, tj. dyskursie medialnym, a jeszcze wężziej – prasowym, który jest częścią dyskursu publicznego. Ten ostatni rozumiemy jako „wszelkie przekazy dostępne publicznie, a więc m.in. dyskursy instytucjonalne [...], dyskursy związane z określonymi światami społecznymi

[...], a także dyskursy środków masowego przekazu (inaczej – dyskursy medialne)” (Czyżewski, 2010, s. 11).

Dyskurs publiczny jest zatem w dużej mierze zapośredniczony przez media i również przez nie przenika do powszechnej świadomości. Jak podsumowuje Marek Czyżewski: „[...] dzięki powszechnej i wielostronnej medializacji komunikowania potężna część znanych nam definicji rzeczywistości należy do obszaru dyskursu publicznego, a treści i formy dyskursów prywatnych są w dużej mierze refleksem medialnej wersji komunikowania publicznego” (Czyżewski, 2013, s. 4). Z szerokiego spektrum mediów wybraliśmy do analizy teksty prasowe i internetowe. Decyzja ta wynikała z wciąż istotnej roli, jaką odgrywa prasa w procesie kształtowania dyskursu publicznego przez elity symboliczne. Pod pojęciem elit symbolicznych rozumiemy:

[...] grupy i osoby, które bezpośrednio wpływają na zasób publicznie dostępnej wiedzy oraz na kształt i treści dyskursu publicznego. Elity symboliczne odgrywają szczególną rolę w ustalaniu hierarchii spraw ważnych i nieważnych, publicznie prawomocnych kanonów wartości moralnych i estetycznych, a nawet wzorów recepcji stanowisk naukowych. (Czyżewski i in., 2014, s. 8)

W naszych badaniach przyjęliśmy, że chociaż alternatywne dyskursy – obecne np. w mediach społecznościowych czy w sekcji komentarzy niektórych portali internetowych – były istotną częścią dyskusji wokół kryzysów i pandemii, to właśnie tradycyjne media odzwierciedlają hegemoniczny obraz świata wraz z jego relacjami władzy, hierarchiami oraz rozbieżnymi interesami. W tej perspektywie dyskurs publiczny w jego medialnej odśłonie wciąż pozostaje istotnym punktem odniesienia, chociaż czasami w negatywnym sensie, jak pokazała np. część zebranych przez nas wywiadów. W wyborze prasy jako analizowanego medium nie bez znaczenia była też bogata tradycja w socjologii badań dyskursu prasowego, a także ułatwiony przez powszechną cyfryzację dostęp do interesujących nas treści. Oprócz cyfrowych form artykułów pochodzących z internetowych archiwów tradycyjnych, tj. papierowych, gazet przyglądaliśmy się również niemającym fizycznego nośnika artykułom z portali internetowych. Jednym z kryteriów doboru tytułów do analizy była nie tyle forma, tj. drukowana lub nie, ale charakterystyczna dla klasycznych mediów jednostronna relacja między zinstytucjonalizowanym nadawcą i odbiorcą²⁴ (Żydek-Bednarczuk, 2019).

²⁴ Ta jednostronność relacji nie jest jednak doświadczeniem elit symbolicznych, które mogą wchodzić ze sobą w bezpośrednią (np. na łamach tej samej gazety lub podczas spotkań) albo zapośredniczoną polemikę.

Medialny komponent dyskursu publicznego nie jest jednak homogeniczny i również w jego obrębie toczą się spory pomiędzy różnymi opcjami politycznymi i światopoglądowymi. Jak pokazują badania, „prasa jest najbardziej spolaryzowanym typem mediów w Polsce” (Sojak i in., 2023, s. 26). Dlatego, aby ukazać jak najszersze spektrum medialnego krajobrazu (post)pandemicznej Polski, zdecydowaliśmy się sięgnąć po różne tytuły powszechnie uznawane za prawicowe, centrowe lub liberalne; albo według innych linii podziału: pro- lub antyrządowe. Uwzględniliśmy również różne typy prasy, tj. zarówno dzienniki opiniotwórcze, jak i tabloidy. Analiza obecności polityków na łamach poszczególnych tytułów (Sojak i in., 2023) wykazała, że na skraju spektrum światopoglądowego leżą „Gazeta Wyborcza” z orientacją lewicowo-liberalną oraz tygodnik „Gazeta Polska” reprezentujący światopogląd prawicowy. Jako że skupialiśmy się na dziennikach, a nie tygodnikach, to zakładając, że profil „Gazety Polskiej” nie różni się od profilu siostrzanej „Gazety Polskiej Codziennie”, do naszego korpusu tekstów włączyliśmy artykuły z tego drugiego tytułu. Oprócz tego analizowaliśmy również artykuły z pozostałych najlepiej sprzedających się w Polsce dzienników, tj. „Faktu”, „Super Expressu”, „Rzeczpospolitej” oraz „Dziennika Gazety Prawnej” (Erling, 2022). Spośród wybranych przez nas tytułów najbardziej zróżnicowany światopogląd prezentował „Fakt”, a następnie – z tendencją do preferowania głosów z politycznej prawicy – „Super Express” oraz „Dziennik Gazeta Prawna”²⁵.

Portale internetowe są osobną kategorią głównego nurtu dyskursu publicznego. Z jednej strony mają największe zasięgi, odpowiadając za 40% polskiej infosfery, z drugiej „stanowią najbardziej niezrównoważony pod względem światopoglądowo-ideologicznym segment polskiego rynku medialnego”, charakteryzujący się orientacją lewicowo-liberalną i niską reprezentacją rządzących (Sojak i in., 2023, s. 25). Wybrany przez nas portal Onet.pl jest jednym z najpopularniejszych portali w Polsce i podobnie jak większości głównych stron informacyjnych przypisuje mu się orientację lewicowo-liberalną (Sojak i in., 2023). W celu zrównoważenia próby portali w naszych badaniach

²⁵ Według badań Radosława Sojaka i in. (2023) najbardziej zróżnicowaną orientację światopoglądowo-polityczną prezentował „Fakt” z 46% wypowiedzi polityków z opcji lewicowo-liberalnej, 38% prawicowej oraz 15% z centrum. Z kolei 22% polityków wypowiadających się na łamach „Super Expressu” reprezentowało opcję lewicowo-liberalną, 17% centrum, a 61% prawicę. Co ważne, internetowa wersja gazety, tj. se.pl, z której gromadziliśmy teksty, prezentowała zgoła odmienną orientację polityczną: 60% wypowiadających się tam polityków uznawanych jest za liberalno-lewicowych, 17% za przedstawicieli centrum, a 23% prawicy. „Dziennik Gazeta Prawna” faworyzował prawicę z 60% wypowiedzi, podczas gdy centrum i lewica otrzymały po 20%.

sięgnęliśmy do prawicowego serwisu Wpolarity.pl. Chociaż nie należy on do czołówki najczęściej odwiedzanych stron, prezentuje stanowisko przychylne Prawu i Sprawiedliwości oraz stanowi cenne źródło informacji dla prawicowo nastawionych czytelników. Źródła tekstów uzupełniliśmy również o portal Money.pl, który w badanym okresie był najbardziej opiniotwórczym internetowym medium ekonomicznym i biznesowym (IMM, 2022).

4.5.1. Gromadzenie danych i tworzenie korpusów

Ostatecznie zebraliśmy ponad 130 tysięcy artykułów wzmiankujących pandemię COVID-19 lub kryzys. Teksty ukazały się na stronach internetowych następujących dzienników: „Gazeta Wyborcza”, „Rzeczpospolita”, „Dziennik Gazeta Prawna”, „Gazeta Polska Codziennie”, „Super Express” oraz „Fakt”. Dodatkowo do analizy włączyliśmy artykuły pochodzące z internetowych portali: Onet.pl, Wpolarity.pl, Money.pl oraz Wyborcza.biz. Dwa ostatnie portale koncentrują się na szeroko rozumianej gospodarce, przy czym Wyborcza.biz publikuje również artykuły z działu gospodarka drukowanej „Gazety Wyborczej”. W momencie prowadzenia przez nas badań nie ukazywał się żaden ogólnopolski dziennik, który uznalibyśmy za lewicowy jednocześnie w sferze gospodarczej oraz kulturowej.

W wyżej wymienionych tytułach interesowały nas artykuły wzmiankujące pandemię lub kryzys, które ukazały się między 1 stycznia 2020 r. a 30 czerwca 2023 r., przy czym z powodu braku dostępu do tekstów w przypadkach niektórych tytułów okres ten mógł być krótszy (por. tabela 4.4).

Tabela 4.4. Korpusy artykułów dotyczących pandemii COVID-19 i świata pracy

Źródło	Liczba tekstów	Okres	Sposób tworzenia korpusu
„Rzeczpospolita” (rp.pl)	14652	1.01.2020 – 30.06.2023	CLARIN / Event Registry
„Dziennik Gazeta Prawna” (gazetaprawna.pl)	7580	1.01.2020 – 30.06.2023	Event Registry
„Gazeta Wyborcza” (wyborcza.pl)	4521	1.01.2020 – 30.06.2023	własny – Python
„Gazeta Polska Codziennie” (gpcodziennie.pl)	6177	1.01.2020 – 30.06.2023	własny – Python
„Fakt” (fakt.pl)	6319	1.01.2020 – 30.06.2023	CLARIN / Event Registry

Tabela 4.4. – cd.

Źródło	Liczba tekstów	Okres	Sposób tworzenia korpusu
„Super Express (se.pl)	17688	1.01.2020 – 30.06.2023	Event Registry
Onet.pl	35798	1.01.2020 – 30.09.2022	CLARIN
Wpolityce.pl	29013	1.01.2020 – 30.09.2022	CLARIN
Money.pl	4849	1.01.2020 – 30.06.2023	Event Registry
Wyborcza.biz	3994	1.01.2020 – 30.06.2023	własny – Python
Łączna liczba artykułów	130591		

Źródło: badania własne.

Tak duże zróżnicowanie źródeł danych okazało się niemałym wyzwaniem przy tworzeniu korpusów interesujących nas treści. Ostatecznie artykuły zostały zgromadzone na cztery różne sposoby. Początkowo podjęliśmy zespołową próbę ręcznego wyszukiwania i kopiowania artykułów z poszczególnych źródeł na podstawie wybranych słów kluczowych wskazujących z jednej strony na pandemię (np. covid, wirus, koronawirus, pandemia), z drugiej na wybrane zawody uznawane w literaturze za niezbędne (np. nauczyciele/nauczycielki, lekarze/lekarzki, pielęgniarze/pielęgniarki, kurierzy/kurierki) (por. Blau i in., 2021). Szybko jednak okazało się, że jest to bardzo czasochłonny i żmudny proces, do tego trudno powtarzalny i podatny na błędy wynikające z subiektywnej oceny poszczególnych badaczy, czy dany tekst jest kwalifikowalny.

W konsekwencji zdecydowaliśmy się zautomatyzować gromadzenie danych w oparciu o listę ściśle wyselekcjonowanych słów kluczowych (zob. aneks metodologiczny). W pierwszym kroku tworzyliśmy wstępny korpus, wyodrębniając wszystkie teksty zawierające przynajmniej jedno ze słów wskazujących na pandemię lub towarzyszące jej kryzysy, m.in. pandemia, epidemia, wirus, koronawirus, COVID-19, lockdown, kryzys, koronakryzys. W dalszych krokach spośród tekstów zgromadzonych w korpusie wstępnym na podstawie kolejnych słów kluczowych wyselekcjonowaliśmy artykuły związane z interesującym nas tematem (np. wszystkie artykuły zawierające słowo „kryzys” lub nazwy zawodów charakterystyczne dla badanych branż, m.in. lekarz/lekarzka, pielęgniarz/pielęgniarka, nauczyciel/nauczycielka). W ten sposób we współpracy z konsorcjum CLARIN²⁶ zgromadziliśmy teksty z lat 2020–2022 pochodzące z portali

²⁶ Na tym etapie nieocenioną pomoc okazali nam Piotr Miłkowski oraz Jan Wieczorek, wrocławscy przedstawiciele konsorcjum CLARIN (*Common Language Resources and Technology Infrastructure*), ogólnoeuropejskiej infrastruktury naukowej,

Onet.pl, Wpolityce.pl oraz internetowych wydań gazet „Fakt” i „Rzeczpospolita”. Do dalszego gromadzenia tekstów wykorzystaliśmy zasoby Event Registry, jednej z wiodących na świecie platform do śledzenia wiadomości pochodzących z różnych źródeł. Platforma ta umożliwiła przeszukanie zasobów pod kątem słów kluczowych i utworzenie wstępnych korpusów artykułów, w których mowa była o pandemii lub kryzysie²⁷. W ten sposób uzupełniliśmy w istniejących korpusach teksty z okresu od 1 października 2022 r. do 30 czerwca 2023 r., a także stworzyliśmy nowe korpusy wstępne artykułów z internetowych wydań „Dziennika Gazety Prawnej” oraz „Super Expressu”.

W celu uzupełnienia brakujących danych dobrej jakości, pochodzących z „Gazety Wyborczej” oraz „Gazety Polskiej Codziennie” – dwóch liczących się w Polsce dzienników o skrajnie odmiennych orientacjach politycznych – zdecydowaliśmy się na samodzielne stworzenie brakujących korpusów za pomocą skryptu w języku Python i bibliotek Selenium oraz BeautifulSoup. Pozwoliło nam to zebrać metadane (data, tytuł, nagłówek, link, dział) artykułów, które zawierały interesujące nas słowa kluczowe, bez konieczności ściągania ich treści. Całe teksty zostały pobrane wyłącznie z działów wskazujących na związek z tematem badań, m.in. z działu kraj, polityka, gospodarka i opinie.

Niezależnie od sposobu gromadzenia materiału każdemu artykulowi w korpusie przypisane zostały metadane, takie jak: źródło, data publikacji, link do oryginału, tytuł, nagłówek oraz słowa kluczowe, po których wyszukano artykuł. Dodatkowo, tam, gdzie było to możliwe, wyodrębniono nazwę działu, do którego tekst został zaklasyfikowany przez redakcję danego medium. Tak zebrane i opisane korpusy zapisano jako pliki csv, osobno dla każdego medium. Pliki te posłużyły następnie jako punkt wyjścia do generowania podzbiorów opatrzonych znacznikiem czasowym i słowami kluczowymi.

W analizie zebranych danych sięgnęliśmy zarówno po metody jakościowe, jak też ilościowe. Pierwotnie planowaliśmy jedynie analizę jakościową, jednak fakt, że udało nam się stworzyć korpusy zawierające ponad 130 tys. tekstów, otworzył możliwości zastosowania metod i narzędzi ilościowych, które pozwalają identyfikować ogólne trendy w dużych zbiorach danych, tzw. *Big Data*.

która umożliwia badaczom z dziedziny nauk humanistycznych i społecznych wygodną pracę z bardzo dużymi zbiorami tekstów. Dzięki ich merytorycznemu i technicznemu wsparciu udało się nie tylko stworzyć, ale też dopracować wspomniany korpus tekstów.

²⁷ W przeszukiwaniu interesujących nas źródeł na Event Registry wykorzystano jedynie słowa: covid, koronawirus, kryzys oraz pandemi (celowo jedno „i”), co umożliwiło włączenie do korpusu również słów będących ich formami odmienionymi lub derywatywem, np. pandemiczny, koronawirusa, covidowy, antykryzysowy.

Oprócz statystyk opisowych jako podstawową metodę analizy ilościowej wybraliśmy modelowanie tematyczne (*topic modeling*). Jest to technika analizy danych, która służy do identyfikacji ukrytych wzorców tematycznych w dużych zbiorach dokumentów tekstowych, bez konieczności czytania i kodowania każdego dokumentu. Proces ten polega na przyporządkowaniu poszczególnych słów do konkretnych tematów (topików)²⁸ oraz na określeniu, które tematy i w jakim stopniu są obecne w poszczególnych dokumentach. Powiązanie danego słowa z danym tematem, czyli zbiorem innych słów, odbywa się na podstawie obliczania prawdopodobieństw współwystępowania ze sobą danej grupy słów w poszczególnych tekstach korpusu (Eder, 2016). Okazuje się, że czysto statystyczne rozkłady w dużej mierze pokrywają te same semantyczne obszary, w związku z czym istnieje duża szansa, że słowa zgrupowane w jeden temat będą ze sobą związane również pod względem znaczenia. Np. w temacie, który zinterpretować można jako „pandemiczny”, występują obok siebie słowa takie jak: „epidemia”, „pandemia”, „zdrowie”, „szpital”, „lekarz”, „pacjent”, „zakażenie”; ale też „liczba”, „przypadek”, „minister”, „walka”, „obostrzenie”.

Na potrzeby naszych analiz zastosowaliśmy model LDA, jedną z najpopularniejszych metod modelowania tematycznego, przystosowaną do analizy dłuższych form tekstowych²⁹. Opiera się on na założeniach, że: (1) każdy dokument składa się z kombinacji różnych tematów, przy czym dla każdego dokumentu proporcje te mogą być odmienne; (2) każdy temat jest mieszanką słów, a każde słowo w dokumencie jest przypisane do jednego z tych tematów oraz (3) „słowa powiązane tematycznie będą miały skłonność do współwystępowania w jednym dokumencie i będą bardzo słabo reprezentowane w innych dokumentach” (Eder, 2016, s. 38).

²⁸ W Polsce wciąż nie ma zgody co do jednoznacznego tłumaczenia angielskiego słowa *topic*, określającego rezultat *topic modeling*. Oprócz bezpośredniego i najpopularniejszego tłumaczenia *topic* jako „temat” czy z angielska „topik” Maciej Eder (2016) proponuje nowe określenie „słowoźbiór”. W książce *topic* tłumaczymy jako „temat”.

²⁹ Algorytm LDA opiera się na wielokrotnej iteracji i działa w trzech krokach: (1) na początku każdemu słowu w każdym dokumencie przypisywany jest losowo temat, co prowadzi do wstępnego, losowego przypisania słów do z góry określonej liczby tematów; (2) następnie algorytm iteracyjnie przechodzi przez każde słowo w każdym dokumencie, oceniając zarówno jego przynależność do tematu w kontekście dokumentu, jak i całości zbioru. Na tej podstawie dokonuje korekty przypisania słów do tematów, dążąc do optymalizacji rozkładu tematów w dokumentach i słów w tematach; (3) po wielokrotnym (zazwyczaj kilkusetkrotnym) powtórzeniu poprzednich kroków, gdy algorytm osiągnie stan stabilizacji, otrzymujemy ostateczne przypisanie słów do tematów oraz dokumentów do mieszanek tematów.

Proces modelowania tematycznego wymaga dużych mocy obliczeniowych, dlatego istotne jest odpowiednie wyczyszczenie i przygotowanie tekstów, co prowadzi do zmniejszenia stopnia skomplikowania całego zbioru. W przypadku analiz prezentowanych w tym tomie ze zgromadzonych artykułów usunęliśmy znaki specjalne, znaki interpunkcyjne, cyfry, hiperłącza, a także słowa znajdujące się na tzw. stop-liście, czyli wykazie często używanych słów, które nie niosą znaczącego ładunku semantycznego (np. „i”, „lub”, „w”). Następnie, po określeniu, jaką częścią mowy jest każde słowo (*part-of-speech (POS) tagging*), pozostawiliśmy wyłącznie rzeczowniki sprowadzone do podstawowej formy zwanej lematem³⁰. Ostatnim krokiem w sporządzeniu analizy tematycznej był wybór optymalnej liczby tematów³¹. Przygotowane w ten sposób teksty zostały poddane modelowaniu tematycznemu³², a uzyskane wyniki pozwoliły nie tylko na wyodrębnienie semantycznie spójnych tematów, ale też ukazanie ich zmienności w czasie i poszczególnych mediach. Dodatkowo dzięki przypisaniu do każdego artykułu prawdopodobieństwa przynależności do danego tematu możliwe było wyodrębnienie artykułów charakterystycznych dla danego tematu, co stało się podstawą dalszych analiz jakościowych.

W analizie jakościowej artykułów skupiliśmy się wyłącznie na treści, pomijając szatę graficzną, ilustracje czy umiejscowienie na stronie internetowej. W przypadku interpretacji wyników modelowania tematycznego artykułów zawierających słowo „kryzys” sięgnęliśmy do kodowania otwartego przede wszystkim tytułów artykułów, którym algorytm przypisał największe prawdopodobieństwo przynależności do danego tematu. W ten sposób analizowaliśmy przynajmniej 50 artykułów na temat. Jednak w sytuacji, gdy tytuł tekstu nie był jednoznaczny, zapoznawaliśmy się z treścią artykułu, by określić jego „sens globalny”, czyli znaleźć odpowiedź na pytanie: „o czym są te teksty?” (Szczepaniak, 2012, s. 98). W przypadku analiz prasowego obrazu profesji z poszczególnych branż uznawanych za kluczowe po określeniu ogólnego tematu tekstu (np. „statystyki na temat zakażeń”, „reportaż na temat warunków pracy

³⁰ Powyższych przekształceń tekstu dokonaliśmy za pomocą pythonowej biblioteki spaCy.

³¹ Do oszacowania optymalnej liczby tematów wykorzystaliśmy pakiet *ldatuning* w środowisku R. Pozwala on na zautomatyzowaną analizę i porównanie modeli LDA z różną liczbą tematów, wykorzystując do tego celu wskaźniki takie, jak spójność tematyczna, logarytmiczna, prawdopodobieństwo modelu, a także metryki Aruna, Cao Juana, Griffithsa i Steyversa oraz Deveauda.

³² Wykorzystaliśmy algorytm LDA z biblioteki Gensim lub LDA MALLET w przypadku, gdy modelowania tematycznego dokonywano za pomocą narzędzi (API) konsorcjum CLARIN.

kurierów”, „horoskop” itd.) wybraliśmy artykuły, które nawet fragmentarycznie odnosiły się do doświadczeń pracy w danym zawodzie. Następnie przeprowadziliśmy kodowanie otwarte, co pozwoliło wyodrębnić główne kategorie związane z medialną reprezentacją poszczególnych profesji. Zastosowaliśmy iteracyjne podejście do analizy, co znaczy, że teksty czytaliśmy wielokrotnie, do tego zestawialiśmy i kontrastowaliśmy wybrane fragmenty w celu ustalenia właściwości kategorii (kodów) wyodrębnionych podczas wcześniejszej lektury oraz szukania alternatywnych przedstawień.

Na koniec należy podkreślić, że pomimo stosunkowo wysokiego stopnia skomplikowania procedur uzyskane wyniki zawsze stanowią przestrzeń do interpretacji i w ostateczności to badacze i badaczki nadają sens uzyskanym po zastosowaniu opisanych procedur „tematom” (w ilościowym modelowaniu tematycznym) czy kodom (w jakościowej analizie treści). Dlatego też m.in. kilkakrotnie dyskutowaliśmy wstępne wyniki analiz podczas seminariów projektu COV-WORK. Z tego samego powodu przywołujemy w książce nie tylko liczne cytaty z analizowanych artykułów, ale reprodukowujemy również wizualizacje chmur słów charakterystycznych dla poszczególnych tematów. Mamy nadzieję, że w ten sposób zostawiamy czytelnikom i czytelniczkom przestrzeń do samodzielnej reinterpretacji i weryfikacji naszych wniosków.

4.6. Etyczne i praktyczne aspekty badań

W trakcie realizacji badań dużo uwagi poświęciliśmy kwestiom takim, jak poufność i wrażliwość uzyskiwanych informacji na temat doświadczeń osób badanych, emocji, stanu zdrowia, przynależności związkowej czy światopoglądu. We wszystkich modułach, gdzie zbierane były dane pierwotne, stosowaliśmy zasady etyczne związane z realizacją badań socjologicznych (m.in. w Kodeksie Etyki Socjologa Polskiego Towarzystwa Socjologicznego), a także wynikające z istniejącego w Polsce porządku prawnego dotyczącego przetwarzania danych osobowych i zaleceń Komisji ds. Etyki Badań Naukowych na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Oznaczało to m.in. informowanie badanych o celu i przebiegu badań, zbieranie zgód na udział w badaniu i przetwarzanie danych osobowych, ograniczenie obiegu danych przed poddaniem ich anonimizacji do osób do tego uprawnionych (członków zespołu i wybranej firmy dokonującej transkrypcji danych, z którą podpisana została umowa powierzenia przetwarzania danych), a także zabezpieczenie zebranych danych w postaci sporządzania ich kopii zapasowych na bezpiecznych nośnikach. Dane zostały poddane anonimizacji przed umieszczeniem ich w Repozytorium

Uniwersytetu Wrocławskiego. Niektóre rodzaje danych, w tym wywiady eksperckie, ze względu na uczestnictwo w nich osób publicznych, nie mogły zostać w pełni zanonimizowane (np. w cytatach konieczne było podanie nazw organizacji dla zrozumienia specyfiki analizowanego problemu czy przypadku). W tej sytuacji zanonimizowaliśmy wszystkie pozostałe dane wrażliwe w celu uniemożliwienia identyfikacji rozmówców i rozmówczyń.

Procedury uzyskiwania wersji papierowych lub elektronicznych (w przypadku wywiadów online) świadomych zgód i zgód RODO oznaczały pewną formalizację procesu badawczego, która spotykała się z krytyką części badaczy jakościowych (Kaźmierska i Waniek, 2020a). W szczególności w przypadku wywiadów biograficznych oznaczało to konieczność „pracy emocjonalnej” ze strony członków i członkiń zespołu badawczego i dodatkowego wysiłku na rzecz zbudowania atmosfery zaufania, pomimo „biurokratycznej” nadbudowy wynikającej z zaleceń Komisji Etyki. Z naszych obserwacji wynika, że formalizacja nie powodowała zwykle napięć w relacjach z badanymi, co może wskazywać na swoiste „oswojenie” przepisów ochrony danych osobowych w polskim społeczeństwie.

W zespole COV-WORK nacisk położony został również na wzajemne wsparcie członkiń i członków zespołu w sytuacjach emocjonalnie trudnych, które pojawiały się w trakcie realizacji badań biograficznych i niektórych wywiadów eksperckich³³. Podczas kilku sesji interwizyjnych na bieżąco konsultowaliśmy w zespole tego rodzaju trudności. Interwizję rozumiemy jako spotkania, których celem jest wsparcie koleżeńskie, w przeciwieństwie do superwizji, którą zazwyczaj prowadzi niezależna (tj. nienależąca do zespołu) osoba z przygotowaniem psychoterapeutycznym. Koncentracja na emocjach i relacjach z osobami uczestniczącymi w badaniu wykracza poza tematykę zwykłych warsztatowych spotkań zespołów badawczych. Wyodrębnienie czasu, w którym możliwe jest ich przepracowanie, jest szczególnie ważne podczas prowadzenia badań nad trudną tematyką lub z użyciem wymagających narzędzi, do których z pewnością należy narracyjny wywiad biograficzny. W projekcie COV-WORK interwizja była jednak wykorzystywana doraźnie, w momencie zaistnienia takich trudności. Po kilku sesjach formuła ta się wyczerpała i zrezygnowaliśmy z regularnych spotkań, zgodnie z przekonaniem, że nie powinny one być nadmiernie zinstytucjonalizowane, narzucone i sformalizowane (Golczyńska-Grondas i Waniek, 2022).

³³ Przykładem może być podważanie kompetencji młodszych członków zespołu badawczego w jednym z wywiadów z dyrektorami szkół i kwestionowanie naukowego celu badań.

4.7. W stronę socjologii publicznej wielokryzysu

We wprowadzeniu wskazywaliśmy, że punktem wyjścia dla realizacji naszych badań było doświadczenie pandemii COVID-19, które początkowo narzuciło perspektywę „socjologii gorącej”, studzoną następnie przez panelowość i stopniowe przeorientowanie projektu COV-WORK na badanie wielokryzysu. Na zakończenie warto powiedzieć, że w badaniach zachowaliśmy jednak typowy dla tej perspektywy element interwencyjny. W tym miejscu inspirację czerpaliliśmy z koncepcji socjologii publicznej (Burawoy, 2009) oraz krytycznych studiów nad światem pracy (P. Stewart i Martinez-Lucio, 2011; Mrozowicki i in., 2015; Brook i Darlington, 2013). W tradycji socjologii publicznej socjolożki i socjologowie są nie tylko obserwatorami, ale też uczestnikami życia społecznego, którzy mają za zadanie, w oparciu o realizowane badania, wejść w krytyczny dialog m.in. z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego. Krytyczne badania nad światem pracy (*critical labour studies*) postulują – zbieżne z socjologią publiczną – podejście, które „wymaga bezpośredniej i bardziej interakcyjnej pracy z tymi, których badamy i którzy, inaczej niż kadra zarządzająca i pracodawcy, nie mają zasobów pozwalających na reprezentację ich poglądów i stanowisk” (P. Stewart i Martinez-Lucio, 2011, s. 338).

Publiczny i krytyczny aspekt naszych badań wiązał się z organizacją seminariów akademicko-związkowych, poświęconych dyskusji wyników badań ze związkami zawodowymi. 3 kwietnia 2023 r. w siedzibie OPZZ w Warszawie odbyło się „Seminarium akademicko-związkowe: praca platformowa w logistyce w Polsce”, współorganizowane przez zespół COV-WORK oraz OPZZ Konfederację Pracy. Jego efektem było opracowanie we współpracy z przedstawicielami związku zawodowego i ekspertów z innych projektów i instytucji, w tym Karola Muszyńskiego z zespołu ERC ResPecTMe³⁴ i Dominika Owczarka z Instytutu Spraw Publicznych, dokumentu „Co musimy zmienić w pracy platformowej? Manifest pracowników platformowych zrzeszonych w OPZZ Konfederacja Pracy” (OPZZ Konfederacja Pracy, 2023). Znalazł on swoje odbicie w debacie medialnej o prekaryjnych warunkach pracy za pośrednictwem platform internetowych³⁵.

Innym przejawem dyskusji akademicko-związkowej była współorganizowana przez konsorcjum projektu COV-WORK oraz Region Śląsko-Dąbrowski

³⁴ The ERC Advanced Grant Project ResPecTMe (*Researching precariousness across the paid/unpaid work continuum*), kierowany przez Valerię Pulignano (KU Leuven), grant agreement n° 833577.

³⁵ Manifest był również przedmiotem interpelacji sejmowych, por. <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=CTMD8Z> [dostęp 3.08.2025].

NSZZ „Solidarność” w Katowicach konferencja „Praca w usługach publicznych w czasie kryzysu” (Katowice, 12 lutego 2024 r., w siedzibie Zarządu Regionu Śląsko-Dąbrowskiego NSZZ „Solidarność”). W trakcie trzech paneli konferencyjnych wyniki dotyczące jakości miejsc pracy w szkołach podstawowych, szpitalach i domach pomocy społecznej komentowały przedstawicielki i przedstawiciele NSZZ „Solidarność” oraz pracodawców. Pół roku później podobne wydarzenie miało miejsce w czasie seminarium wielobranżowego COV-WORK z udziałem przedstawicieli NSZZ „Solidarność” i Ogólnopolskiego Związku Zawodowego Inicjatywa Pracownicza oraz przedstawiciela Urzędu Miasta Wrocław w trakcie konferencji międzynarodowej „Social Boundaries of Work. Critical Labour Studies in the Times of a Polycrisis” (Wrocław, 16 października 2024 r.). Efektem obu wydarzeń było poddanie wspólnej dyskusji zamieszczonych w części III książki rekomendacji dla władz państwowych i samorządowych, organizacji pracodawców i związków zawodowych w badanych branżach³⁶. Wspomniane konferencje i seminaria umożliwiły w ten sposób nie tylko upowszechnienie wyników badań, ale także sprawdzenie, na ile te wyniki rezonują z doświadczeniem ich potencjalnych odbiorców i mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych działań naprawczych.

4.8. Podsumowanie

Zaprezentowane w rozdziale metody badawcze oraz techniki zbierania i analizy danych pozwoliły na spojrzenie na wielokryzys z unikalnej perspektywy. Nasze badanie przypominało laboratoryjne „próbkiowanie” przejawów wielokryzysu w świecie pracy nie tylko na przestrzeni kilku lat po wybuchu pandemii COVID-19. Za sprawą wykorzystania danych zastanych, badań biograficznych i pytań retrospektywnych możliwe było również spojrzenie na sytuację przed 2020 r. Przyjęty w badaniach zestaw założeń metodologicznych opisywaliśmy wcześniej jako perspektywę pracowniczą, panelową, krytyczną i opierającą się na wykorzystaniu metod mieszanych (Gardawski i in., 2022).

Co się tyczy perspektywy pracowniczej, chodziło nam o postawienie w centrum naszych badań doświadczeń osób pracujących: przemian świadomości społecznej, procesów nadawania znaczeń i przekształceń strategii życiowych. Panelowość wskazywała na „próbkiowanie kryzysu” na przestrzeni czasu za pomocą różnorodnych metod i technik, a krytyczność – na analizę uwzględniającą

³⁶ Rekomendacje te opublikowane są w Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego: <https://doi.org/10.34616/151425> [dostęp 3.08.2025].

uwikłanie zarówno osób badanych, jak nas samych jako zespołu badawczego w relacje władzy i ideologie późnego kapitalizmu. Uwikłanie to staraliśmy się poddawać krytycznej analizie poprzez wykorzystanie w pracy zespołowej metod warsztatowych, m.in. w procesie pracy nad materiałem biograficznym czy w interpretacji wyników analizy dyskursu medialnego. Do tego zestawu założeń metodologicznych trzeba dodać również ujęcie właściwe socjologii publicznej, o którym pisaliśmy pod koniec rozdziału.

W badaniach zastosowano metody mieszane, ponieważ poszczególne pytania badawcze – przedstawione we wstępie – wymagały odmiennego typu danych. W efekcie wyniki analiz zostały zaprezentowane w trzech częściach, z których każda odpowiada na inne pytania i opiera się na wiodących dla niej źródłach danych, a do innych odwołuje się kontekstowo: w części II książki, poświęconej dyskursowi medialnemu i świadomości społecznej, są to dane z sondażu CATI i korpusy danych medialnych, w części III, skupiającej się na społecznych odpowiedziach na kryzys w branżach kluczowych, są to wywiady fokusowe, biograficzne i eksperckie, natomiast w części IV, dotyczącej biograficznych doświadczeń wielokryzysu, są to wywiady biograficzne. Syntezę zaprezentowanych w tych częściach wyników badań, a zarazem propozycję triangulacji analiz prowadzonych na różnych rodzajach danych zawierają wnioski końcowe.

Prezentację wniosków z badań empirycznych rozpoczynamy w części II, która postawiła sobie za cel uchwycenie dyskursywnych i świadomościowych korelatów nakładających się na siebie kryzysów po wybuchu pandemii COVID-19 w 2020 r.